

ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОДНІСТРОВСЬКОЇ (ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКОЇ)
ГРУПИ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ В ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ХРОНОЛОГІЧНІЙ
ШКАЛІ ТА ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

В останній час для вирішення проблем ранньозалізної доби Центральної і Східної Європи, все більшу увагу привертають до себе пам'ятки Середнього Придністров'я. Відсутність до сьогоднішнього дня періодизаційної системи пам'яток середньодністровської (західноподільської) групи¹ (а це відсутність структурованості комплексів та аргументація їх розмежування) унеможливорює ефективне використання її речового потенціалу.

До сьогоднішнього дня більшість центральноєвропейських археологічних осередків працює за хронологічною схемою, де:

- молодший час урнових полів – Jungere Urnenfelderzeit (HaB1) – 1050/1020–950/920 pp. до нар. Хр;
- пізній час урнових полів – Späte Urnenfelderzeit (HaB3) – 950/920–800 pp. до нар. Хр.;
- ранній гальштатський час – Frühe Hallstattzeit (HaC1a) – 800–730/720 pp. до нар. Хр.;
- старший гальштатський час – Ältere Hallstattzeit (HaC1b) – ab.ca.730/720 pp. до нар. Хр.

Ця аргументація (причому, для різних центральноєвропейських територій) докладно викладена Х. Пер [Pare, 1998, s. 294–406]. В свою чергу ця хронологічна схема співставлена з I–VI ступенями скарбів для Карпатського басейну, причому верхня дата останнього ступеня сягає бл. 720 pp. до нар. Хр. Стосовно середньо- і верхньодністровського регіонів, культури якого в розглядуваний період насичені центральноєвропейським металом і характерною керамікою, таке співставлення значно полегшує роботу з матеріалом.

Однак, в останні роки намітилися певні зміни щодо уточнення абсолютних дат гальштатського часу. Так, Мартін Траксіл з Університету в Цюріху на підставі значних серій дендрохронологічних дат з Німеччини, Швейцарії, Італії, Західної Австрії та Греції запропонував корективи до існуючої хронологічно-періодизаційної шкали [Trachsel, 2004], якою ми користуємося в цій праці. Зрештою, про нагальну потребу подавлення HaB3 почали говорити ще в середині 1990-х років, коли дендрохронологічні дати, які були отримані швейцарськими фахівцями, вказували на завершення HaB3 вже в середині IX ст. до нар. Хр.,

¹ До останнього часу в науковій літературі загальноживаним є термін “західноподільська група”, використання якого можемо простежити від праць П. Райнеке, А. Спіцина, В. Гребеняка, Т. Сулімирського та ін. Термін “західноподільська група”, можливо, доцільно використовувати в археології міжвоєнного періоду, коли справді найкраще були вивчені кургани ранньозалізної доби саме Західного (галицького) Поділля. Однак, ситуація корінним чином змінилася в середині XX ст., коли після Другої світової війни в результаті робіт Трипільської експедиції ІМК АН СРСР, Інституту археології АН СРСР (1948–1951), Середньодністровської експедиції Інституту археології і Ленінградського відділення ІМК АН СРСР та Південно-Подільської експедиції Державного Ермітажу (1952–1953) на територіях, розташованих східніше Збруча аж до Могилева-Подільського і Рашкова, були відкриті сотні нових пам'яток розглядуваного часу. Їх аналіз корінним чином змінив уявлення про межі поширення культури населення, яке прийнято було називати носіями “західноподільської групи”. Тому, термін “західноподільська група” не є вдалим і, якщо хочемо дотримуватися наукової об'єктивності, то від нього треба відмовитися. Принаймні ще й тому, що пам'ятки, які прийнято зараховувати до “західноподільської групи” розташовані, окрім самого Західного Поділля (це, в основному, Тернопільське плато з прилеглими районами лівобережного Придністров'я), також на Центральному та частково Північному Поділлі (Хмельницька та частково Вінницька області), а крім того, на Північній Буковині (Північній Бессарабії) та Покутті (Чернівецька й частково Івано-Франківська області).

тим самим підтверджуючи значно раніше за часом припущення Олексія Івановича Тереножкіна про датування скарбів НаВЗ в основному вказаним століттям [Dunning, 1994, s. 63–97; Тереножкин, 1976, с. 207; Дударев, 1999, с. 143]². За цим новим і уточненим датуванням гальштатських періодів сьогодні, наприклад, опубліковано і переосмислено причину появи на городищі пізньої календенбергської культури в Смоленіце-Мольпір в Південно-Східній Словаччині 373 бронзових наконечника т. зв. скіфського типу з розкопок М. Душек і С. Душек³.

Практично, усі типи наконечників із Смоленіце-Мольпір, які на сьогодні якісно класифіковані, мають відповідники у пам'ятках Середнього Придністров'я. Тому, для більш коректного порівняння знахідок з вищезгаданого словацького городища і комплексами Середнього Придністров'я, зроблено спробу при розробці періодизаційної (можливо, тимчасової) схеми для середньодністровської (західноподільської) групи, використати ті ж абсолютні дати М. Траксіла для північно-східного гальштатського кола культур і груп, якою зараз користується чим раз більше дослідників (табл. 2).

В середньодністровській (західноподільській) групі виділяємо три етапи розвитку: етап I (приблизно, остання чверть VIII – перша чверть VII ст. до нар. Хр.); етап II (друга – третя чверть VII ст. до нар. Хр.); етап III – (остання чверть VII – перша чверть VI ст. до нар. Хр.).

ЕТАП I (приблизно, остання чверть VIII – перша чверть VII ст. до нар. Хр.)

Початок етапу синхронізуємо з кінцем пізнього НаС1 – початком періоду раннього НаС2, що за періодизацією І. Медведської (1992) відповідає другій половині РСК-1, а фінал розглядуваного етапу I – до кінця середнього НаС2 [за Trachsel, 2004], або ж до першої половини РСК-2. За своїм характером етап I для Середнього Придністров'я – це час пам'яток перехідного горизонту: від пізніх пам'яток чорноліської культури представлених тут непоротівською групою [Крушельницька, 1985; 1998], до матеріальної культури ранньокелермеського зразка.

Нижня границя етапу I точно не встановлена (наскільки глибоко він заходить у VIII ст. до нар. Хр., на існуючих на сьогодні матеріалах встановити важко). Припускаємо, що середньодністровські пам'ятки етапу Ia (до рубежу століть) є, скоріш за все, синхронними таким яскравим репрезентантам РСК-I як краснознаменський курган № 9; Жаботин № 2, № 524; Константи́нівка № 15; № 375. В центральноевропейській хронологічній шкалі середньодністровські пам'ятки етапу Ia, можливо, є: 1 – більш-менш одночасовими з похованнями на епонімічному могильнику в Гальштаті, для двох поховань з якого наприкінці 1980-х років отримано дві дендрохронологічні дати: 731 і 725 рр. до нар. Хр. [Hodson, 1990, s. 68–69; Іванчик, 2001, с. 124]; 2 – пам'ятки Середнього Придністров'я етапу Ia синхронізуємо з горизонтом I за Г. Парцінгером (1998). Натомість, етап Ib (приблизно, рубіж-перша чверть VII ст. до нар. Хр.) вважаємо за доцільне співставляти з комплексом кургану Орловець № 346 і, під питанням, співставлення з матеріалами Келермеси 1,2/В та краснознаменських курганів № 1 (півд. гробниця), 3, 6, 7. В центральноевропейській хронологічній шкалі пам'ятки середньодністровської (західноподільської) групи етапу Ib відповідають середній фазі періоду НаС2 [за Trachsel,

²Тому, викликає подив намагання окремих дослідників (наприклад, А. Іванчика), які, покликаючись на не зовсім актуальні праці (в цьому випадку на монографію Hodson, 1990), пробують обґрунтовувати завершення НаВЗ щойно в середині VIII ст. до нар. Хр. [Іванчик, 2001, с. 124], що не відповідало уявленням про часові рамки цього періоду навіть десятиліття тому. На сьогоднішній день фінал НаВЗ визначають на 830/820 рр. до нар. Хр. [Trachsel, 2004].

³Характерними є співвідношення наконечників. Так, трилопатеві займають домінуюче положення – 65 %, дволопатеві – 9 %, тригранні – 11 % і чотиригранні – 1 %. Причому, 49 % всіх наконечників мають сліди різного типу пошкоджень, найчастіше зігнутий або обламаний кінчик вістря стріли. Це, на думку Ані Гельмут, може свідчити про удари стріл об тверду поверхню, якою могли бути стіни укріплень або жител. Цікаво, що на підставі виділених серед наконечників типів ІІЕ і ІІF, які мають відповідники, в основному, в Перебиківцях на Середньому Дністрі, А. Гельмут висловила припущення, що принаймні якась частина нападників на Смоленіце-Мольпір могла прийти під це городище з територій “...вздовж Дністра північніше Карпат” [Hellmuth, 2006, s. 157].

2004], або ж першій половині горизонту 2 за Г. Парцінгером (1988) та першій половині ранньокелермеського РСК-2 етапу за І. Медведською (1992).

До найраніших пам'яток етапу I відносимо скринькове пох. № 2 в Раковому Куті біля Гусятина на Тернопільщині, небіжчик в якому був захоронений у скорченому положенні головою на північний-захід (скелет 3), а в руках перед обличчям тримав затиснутий в долоні спис із залізним вістрям (рис. 1, 12).

Таблиця 1

Хронологічна позиція пам'яток середньодністровської (західноподільської) групи

періодизація		№ п/п	кургани, грунтові поховання	HaC1 frühe Hallstatzeit 800	HaC2 ältere Hallstatzeit 700	HaD1 jungere Hallstatzeit 600	HaD2 späte Hallstatzeit
ЕТАП I (≈ остання чверть VIII – перша чверть VII ст. до нар. Хр.)	етап Ia	1	Увисла				
		2	Раків Кут				
	етап Iб	3	Сокілець IV				
		4	Шутнівці, к. V				
		5	Ленківці				
		6	Миньківці				
ЕТАП II (друга – третя чверть VII ст. до нар. Хр.)	етап IIa	7	Івахнівці, к. I				
		8	Новос. Грим., к. I.				
		9	Шутнівці, к. III				
		10	Коцюбинчики II				
		11	Кругле, к. I				
	етап IIб	12	Братишів, к. II				
		13	Братишів, к. IV				
		14	Братишів, к. I				
		15	Шутнівці, к. I				
		16	Скіпче				
		17	Ладичин I				
		18	Швайківці				
		19	Серватинці, к. I				
		20	Новос. Гримайл.				
		21	Дуплиська				
		22	Круглик				
		23	Перебиківці II				
		24	Серватинці, к. I				
ЕТАП III (остання чверть VII – перша чверть VI ст. до нар. Хр.)	етап IIIa	25	Івахнівці, к. II				
		26	Братишів, к. III				
		27	Братишів, к. V				
		28	Сокілець, к. V				
		29	Теклівка, к-3				
		30	Теклівка, к-2				
	етап IIIб	31	Качанівка				
		32	Городок				
		33	Постолівка				
		34	Івахнівці, к. III.				
		35	Сокілець, к. III.				
		36	Теклівка, к-3				

Поруч лежала бронзова шпилька із грибоподібною голівкою [Ossowski, 1891, s. 34, tabl. II]. Схожий за формою наконечник списа знайдений А. Гуцалом на могильнику в Бернашівці на розкопі 1, яким відкрито курган 1 [Винокур, Гуцал, Мегей, 1992, с. 13, 18,

рис. 13, 3]. Останній, на підставі фрагменту круглотілого кубка, який на боках орнаментований широким паском врізного геометричного та коліщато-штемпельного декору у вигляді відтисків маленьких кружечків з вписаними усередину хрестиками [Винокур, Гуцал, Мегей, 1992, рис. 43, 4], може бути датований на середину – другу пол. VIII ст. до нар. Хр.⁴. Підтверджує правомірність віднесення пох. № 1 з Ракового Кута до останніх десятиліть VIII ст. до нар. Хр. ще дві обставини: 1 – опуклобокий черпак з короткими вінцями і маленьким вушком врівень з останніми.

Таблиця 2

Періодизація середньодністровської (західноподільської) групи в контексті центрально- і східноєвропейської періодизаційних схем

Дати до нар. Хр.	Центральна Європа періодизація гальштатського часу за:		Східна Європа	
	Н. Parzinger (1988)	M.Trachsil (2004)	Етапи розвитку середньодністровської (західноподільської) групи	Періодизація „ранньоскіфської” культури за І.Медведською (1992)
	1	2	3	4
800		ранній HaC1		
		середній HaC1		
750		пізній HaC1		
	горизонт-1 (750/740 – 710/700)	ранній HaC2	етап I а	PCK-I
700	горизонт-2 (710/700 – 660/650)	середній HaC2	етап I б	перехідна група
		пізній HaC2	етап II а	PCK-II
650	горизонт-3-4 (660/650 – 630/620)	ранній HaD1	етап II б	перехідна група
	горизонт-5 (630/620-610/600)	середній HaD1	етап III а	PCK-III
600	горизонт-6 (610/600 – 570/560)	пізній HaD1		
		ранній HaD2	етап III б	
		середній HaD2		
550	горизонт-7а (570/560 – 540/530)	пізній HaD2		
	горизонт-7 б/с (540/530 – 510/500)	ранній HaD3		
		середній HaD3		
		пізній HaD3		
		ранній LtA		

Найближчі аналогії до цього черпака знаходимо в комплексах Жаботинського часу і на пам'ятках пізнього вияву висоцької культури; 2 – спосіб спорудження раковокутської гробниці у вигляді цисти⁵ (кам'яної скрині). Десятки саме таких споруджених з вкопаних плит гробниць, в яких плитами облицьовувались також стінки, долівка і перекриття склепіння, відкриті

⁴ Аналогічні за формою відбитки штемпеля бачимо на корчазі з ритуального скупчення № 18 “зольника” культури Сахарна в Глинжень II (молдовська частина Середнього Придністров'я), яке першовідкривачі характеризують як змішаний сахарнянсько-шолданештський комплекс середини – другої половини VIII ст. до нар. Хр. [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 30, табл. XXXV, 2].

⁵ Виявлена в бернашівському пох. № 7 бронзова двопружинна фібула з дугоподібною гладкою спинкою із наполовину втраченим приймачем [Гуцал, 2007, с. 66, рис. 1, I] тільки підсилює вищенаведене датування, оскільки фібули такого типу характерні для ступеня Glasinac IB, який укладається в ранню фазу гальштатського часу (за Хр. Пер 800–720 рр. до нар. Хр.) (Пор.: фібули аналогічної схеми з Podiljak (курбан-А, пох. №5) та з могильника 20 Pijak (курбан XX, пох. 1) – див.: [Pare, 1998, abb. 20, 3–4; s. 339, abb. 21]. Так само К. Метцнер-Небелсік, наводячи приклади використання в Карпатському регіоні двопружинних фібул з дугоподібною спинкою і трикутним приймачем ще перед 800 рр. до нар. Хр., основний час їх поширення також укладає в рамки раннього гальштатського часу, допускаючи їх “доживання” до кінця горизонту III-в, який виділений нею на матеріалах поховань групи Мезочат, і який укладався в межах HaC1 – до поч. HaC2 [Metzner-Nebelsick, 2002, abb. 184], що в абсолютних датах відповідає часові не пізніше 730/720 рр. до нар. Хр. [за Trachsel, 2004].

експедицією А. Гуцала в Бернашівці [Гуцал, 1990, с. 28–29], причому в безпосередній близькості від курганів, пізньочорноліська атрибуція яких найбільш вірогідна.

Той факт, що серед усіх 39, в основному, ґрунтових скринькових поховань Бернашівського могильника відсутні будь-які предмети, які б могли відноситися до матеріального комплексу РСК, свідчить про те, що даний могильник слід датувати дещо ранішим часом (найпізніші захоронення на ньому, мабуть, не виходять за рамки середини – третьої чверті VIII ст. до нар. Хр.), тобто в часі передують середньодністровській (західноподільській) групі.

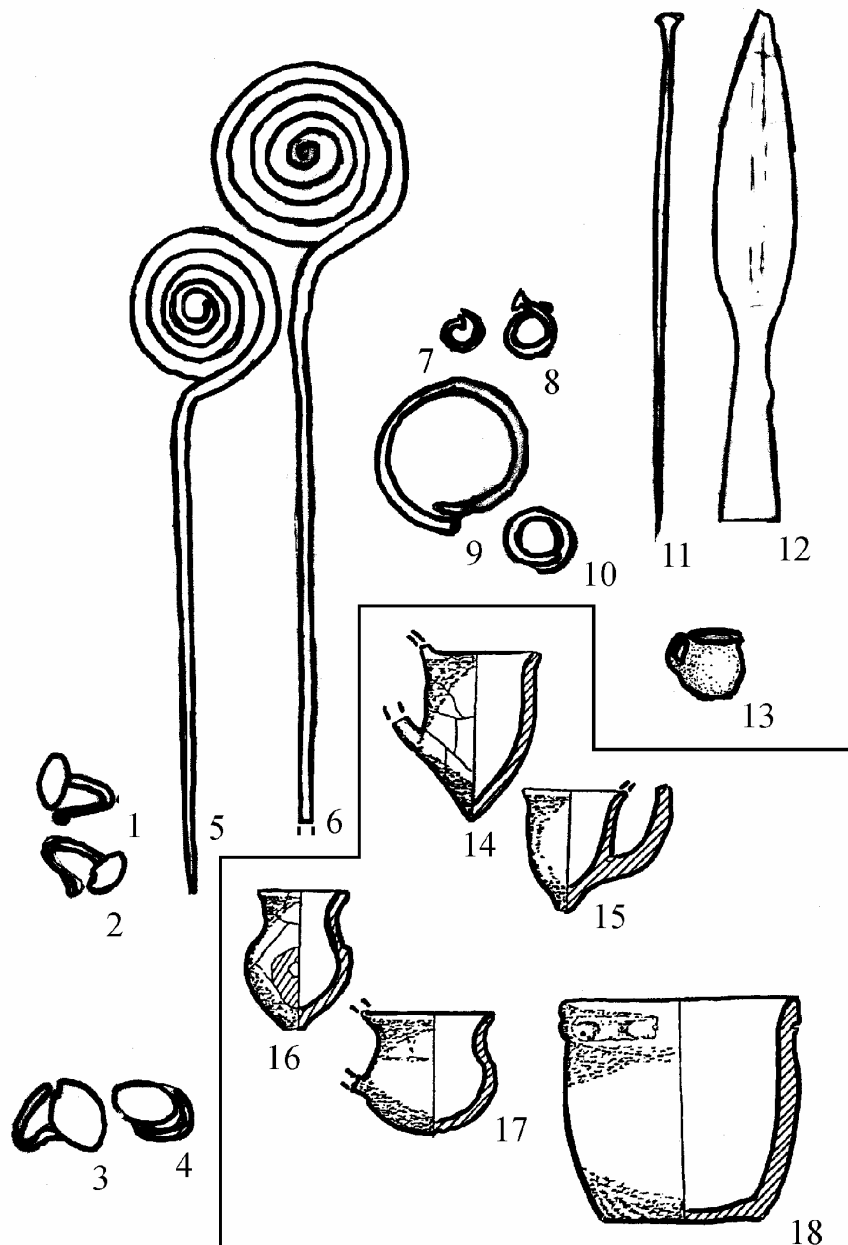

Рис. 1. Речовий матеріал з пам'яток етапу I: 1–13 – Раків Кут (за: Оссовський, 1891); 14–18 – Шутнівці, курган I (за: Гуцал А., Гуцал В., Мегей, 2001)

Fig. 1. Archaeological material from sites of stage I: 1–13 – Rakiv Kut (by: Оссовський, 1891); 14–18 – Shutnivtsi, burial mound I (by: Гуцал А., Гуцал В., Мегей, 2001)

Отож, беручи до уваги такі архаїчні ознаки пох. № 2 Ракового Кута, як розмір, спосіб та характер укладки цієї цисти, а також пізньочорноліську аналогію до форми залізного вістря списа, вважаємо за можливе відносити вищезгадане поховання до останніх десятиліть

VIII ст. до нар. Хр. Датування цим часом раковокутського пох. № 2 є особливо важливим, зважаючи на те, що в ногах небіжчика з описуваного пох. № 2 Ракового Кута (скелет № 3 за Г. Оссовським, 1891), який тримав в руках перед обличчям вістря списа, в ногах акуратно були покладані кістки ще двох небіжчиків (скелети № 1 та № 2), які, як припускав першовідкривач, були захоронені тут раніше і для яких гробниця, властиво, і була споруджена (рис. 1). Серед кісток цих двох раніших за часом скелетів знайдено бронзову виту нашійну гривну, бронзову шпильку з опуклою голівкою та кілька бронзових сережок (рис. 1, 1–4) цвяхоподібного типу [Ossowski, 1891, s. 27–32]. Одна бронзова сережка лежала між долонями і черепом скелета № 1 [Ossowski, 1891, s. 27–32; Бандрівський, 1994, с. 27]. Віднайдення цвяхоподібних сережок у такому достатньо ранньому комплексі дає підстави для припущення, що використання сережок-завушниць такого типу було поширене (принаймні на заході Українського Лісостепу), не пізніше кінця VIII ст. до нар. Хр. Звичайно, на цьому одному прикладі неможливо робити остаточні висновки. Однак, у зв'язку з цим зазначимо, що на необхідності **подавлення** часу появи в Українському Лісостепу сережок цвяхоподібного (грибоподібного) типу вже вказували дослідники [Смирнова, 1993, № 2, с. 117]⁶.

Не можемо оминати ще двох обставин, які стосуються поховальних комплексів Ракового Кута, які в черговий раз вказують на відносно раннє його походження, а саме: перше – бронзові шпильки зі спіралеподібним щитком (рис. 1, 5–6); друге – керамічна посудинка у вигляді мініатюрного кухлика. Так, перша із раковокутських шпильок із пох. № 2 має довжину 21 см і діаметр щитка 5 см (рис. 1, 5); друга сягає у довжину 16 см з щитком, діаметр якого 4 см (рис. 1, 6). Найближчі територіальні аналогії обидвом шпилькам знаходимо в низці поховань висоцької культури: пох. № 28 в Чехах/Луговому з розкопок І. Шараневича, пох. VI з цього ж могильника (за нумерацією 1931 р.), а також з пох. № 99 на епонімному могильнику у Висоцьку з передвоєнних розкопок [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 223, мал. 22, 13; с. 225, мал. 23, 31; с. 228, мал. 25, 54]. Причому, відомі висоцькі поховання, в яких шпильки зі спіралеподібним щитком зустрічаються у супроводі кам'яних бойових молотків, наприклад, в пох. № 35 в Чехах/Луговому [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 228, мал. 25, 55]. Відомі навіть висоцькі поховання, в яких розглядуваний тип довгої шпильки зі спіралеподібним щитком знаходяться в супроводі бронзової нашійної гривни (пох. № 4 у Висоцьку з розкопок 1929 р.), яка за формою аналогічна до гривни з раковокутського пох. № 2 [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 228, мал. 25, 46, 50]. Шпильку аналогічної форми довжиною 24,5 см знайдено автором в пох. № 97 на могильнику в Петрикові біля Тернополя [Бандрівський, 2002, с. 88, рис. 30, 3].

Всі ці аналогії свідчать, щонайменше, про дві речі: по-перше, даний тип бронзових шпильок із спіралеподібним щитком ніколи не був на наших землях імпортом із лужицького середовища, як це уявляла собі свого часу В. Петренко [Петренко, 1978, с. 19], а є місцевою формою нагрудних прикрас, яка, що не виключено, бере свій початок ще з часів комарівської культури (курган № 3 в Буківні на Середньому Дністрі). По-друге, датування раковокутських шпильок зі спіральним щитком найпізніше кін. VIII ст. до нар. Хр., а не VII – поч. VI ст. до нар. Хр., як це уявляв собі автор півтора десятиліття тому [Бандрівський, 1994, с. 135], має під собою вагомі підстави.

Хоча шпильки із спіралеподібним щитком (в т. ч. й пізні, зроблені із заліза) відомі в низці пам'яток середньодністровської (західноподільської) групи, однак за розміром вони значно менші за раковокутські, які могли служити для них прототипами. З огляду на те, що найбільшу величину бронзові шпильки із спіралеподібним щитком в культурах Центральної Європи мали на початку періоду HaC1, то віднесення аналогічного типу шпильок з Ракового Кута щонайпізніше до останньої чверті VIII ст. до нар. Хр., не видається натягнутим.

⁶ Сережки цвяхоподібної форми, про які йдеться, скоріш за все є наслідком подальшого розвитку місцевої форми бронзових калачикоподібних прикрас (із потовщеними кінцями) попереднього часу, які відомі, наприклад, з висоцьких поховань періоду HaB3 на Петриківському могильнику поблизу Тернополя [Бандрівський, 2002, с. 57, рис. 23, 11].

Що ж стосується керамічного кухлика з пох. № 2 в Раковому Куті висотою 5,4 і діаметром 4,5 см (рис. 1, 13), який має перехідний від біконічного до есоподібного профіль тіла [Sulimirski, 1931, s. 104, tabl. XX, 26], то і за розміром, і за формою він відрізняється від кухликів, які є типовими для інвентаря середньодністровських курганів VII–VI ст. до нар. Хр. Раковокутський кухлик все-таки більше нагадує мініатюрні висоцькі посудинки в т. ч. й черпачки з опуклим тілом, які у великій кількості знаходять у похованнях середнього й пізнього періоду розвитку Висоцької культури [Крушельницька, 1976; 1985].

Ще один курган на Західному Поділлі, який за інвентарем відрізняється від основного загалу пам'яток середньодністровської (західноподільської) групи досліджений А. Гуцалом 1999 р. на курганному могильнику біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Тут, в кургані № 5, в опущеній у ґрунт поховальній ямі, окрім з десятка роздріблених кісток з людського скелету (в т. ч. фрагменти нижньої щелепи), виявлено не менше п'яти цілих керамічних посудинок мініатюрної форми, бронзовий трилопатевиий наконечник стріли та близько 240 пастових та кілька скляних намистин [Гуцал А., Гуцал В., Мегей, 2001, с. 17]. У зв'язку з керамічним інвентарем з кургану № 5 Шутнівець повторюється приблизно та сама ситуація, що й з посудинами з ленковецького кургану, а саме: майже усі, опубліковані А. Гуцалом та ін., посудинки (рис. 1, 14–17), наслідують форми посуду попереднього періоду, які, в даному випадку, притаманні непоротівській групі і висоцькій культурі на середньому і пізньому етапах її розвитку.

Наприклад, абсолютно несподіваними, як для керамічного комплексу НаС1в, виявились два гостродонні мініатюрні кухлика видовжених пропорцій (рис. 1, 14–15), які, що називається “один до одного”, копіюють форму гостродонних кухличків з пох. № 120 на висоцькому могильнику в Петрикові [Бандрівський, 2002, с. 93, рис. 33,5], а також з жертovníка № 2 на епонімному поселенні в Непоротовому з розкопок Л. Крушельницької; з пох. № 11 з розкопок А. Гуцала на могильнику в Бернашівці [Винокур, Гуцал, Мегей, 1989, № 23633, рис. 12, 1; 13], а також з пізньовисоцького поселення в Маркополі неподалік Бродів на Львівщині [Бандрівський, 1994, с. 70, рис. 29, 3,8; Крушельницька, 1998, с. 166, рис. 101, 7,5]. Причому, виготовлення і використання (під час культових обрядів?) цих мініатюрних гостродонних посудинок відбувалось в одному часі і на висоцькій, і на чорноліській (непоротівська група) територіях. Характерно, що в одній і другій культурах на пам'ятках періодів Нав3-НаС1а, такі гостродонні черпачки нерідко орнаментовані [Крушельницька, 1965, с. 129, рис. 8, 28; 1998, с. 163, рис. 99, 15–16; Sulimirski, 1931, tabl. XXII, 5, 8; Бандрівський, Крушельницька, 1998]. Одна з небагатьох ознак, яка відрізняє висоцькі гостродонні черпачки від непоротівських, що у висоцьких посудинках немає циліндричного наліпу-гудза на верхньому згині вусок.

Причому, в чорноліській культурі Середнього Придністров'я в одному комплексі зустрічаються орнаментовані й неорнаментовані гостродонні черпачки, як наприклад, з кургану № 1 біля с. Тютки Вінницької області з розкопок І. Зайця [Заец, 1979, с. 257, рис. 1, 2–3]. Усі вищеназвані аналогії до гостродонних черпачків з кургану № 5 Шутнівець не можуть датуватися пізніше VIII ст. до нар. Хр.

Не є пізнім і черпачок з п'ятого шутнівецького кургану, який має півсферичне тіло і чітко виділену шийку. Найближчі йому аналогії знаходимо знову ж таки на непоротівському зольнику з розкопу Х [Крушельницька, 1998, с. 62, рис. 31, 8, 10; с. 163, рис. 99, 9], на могильнику в Бернашівці з пох. № 2 в кургані № 2 [Винокур, Гуцал, Мегей, 1990, № 24334], а також з бернашівських поховань № 11, 12, 14 з розкопок А. Гуцала [Винокур, Гуцал, Мегей, 1989, № 23633, с. 114, рис. 102, 14; 12, 2; 43, 4].

Отож, виявлення в кургані № 5 Шутнівець одразу двох гостродонних черпачків, які, як прийнято вважати, використовувались винятково у поховальних культових церемоніях, в черговий раз засвідчує тяглість провідних типів керамічних форм середньодністровської (західноподільської) групи від місцевих гончарних традицій попередньої доби, а також збереження (можливо, у дещо трансформованій формі) ще наприкінці VIII – першій чверті VII ст. до нар. Хр. окремих елементів тих поховальних звичаїв, які практикували в часи свого розквіту носії непоротівської групи пам'яток.

Мабуть, однією з найбільш характерних пам'яток I-го (перехідного) етапу розвитку середньодністровської групи є курган в Ленківцях Кельменецького району Чернівецької області, досліджений 1951 р. скіфським загonom Трипільської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом А. Мелюкової. На час досліджень діаметр кургану сягав 26 м, а висота 0,85–0,90 м. В центрі кургану розчищено дві ритуальні, як вважала першовідкривач, ями, а також кам'яну вимостку, поздовжня вісь якої (як і в абсолютній більшості підкурганних споруд на Середньому Дністрі в цей час) зорієнтована на північний захід. Основна частина знахідок зібрана на вимостці серед каміння на глибині 0,65–0,75 м. Серед знахідок трапився залізний акінак, залізне вістря списа, залізні вудила, бойова сокира, дві корчаги, орнаментований черпак, миски, а також 28 наконечників стріл, з них 12 дволопатевих (в т. ч. 5 овально-ромбічних); 7 наконечників з голівкою листоподібної форми; 14 трилопатевих та 4 трикутних зі склепінчастою голівкою [Мелюкова, 1953, с. 64]. Тут же знайдено дископодібне дзеркало, тип якого, за І. Медведською, є характерним для другого етапу РСК. Передатування петербурзькою дослідницею комплексу з Ленківців (який полягав в аналізі лише металевих інвентарів) на другу чверть – середину VII ст. до нар. Хр., тобто на фінал РСК-2 [Смирнова, 1993, с. 106–107], довгий час ніби-то не викликав особливих заперечень. Хоча відносити розглядуваний комплекс ближче до середини вказаного століття, ігноруючи при цьому неодноразово доведений факт широкого використання таких дзеркал у Східній Європі (і не тільки) задовго до цього часу, мимоволі наводить на думку про можливість невмотивованого завищення дати речей з ленківського кургану. Зрештою, чому при встановленні дати вищезгаданих предметів з Ленківців уся увага дослідників зосереджувалася лише на аналізі металу з цього кургану? Чому за увесь час після першої публікації А. Мелюковою знахідок з Ленківців (а це більш як півстоліття!) керамічний посуд з цього кургану (рис. 2) в повному обсязі так і не опублікований⁷.

Відповідь на ці питання отримає кожен, хто погляне на кераміку з ленківського кургану, оскільки одразу виникає відчуття, що вона є чужою і, скоріш за все, ранішою за основний час поширення західноподільських курганів.

За стереотипним сприйняттям вищезгадані металеві предмети з кургану в Ленківцях, а це – ранні типи наконечників стріл, акінак, дзеркало, вістря списа, мали б супроводжуватися зовсім іншою керамікою, як от: банкоподібними горщиками з наліпним карбованим пружком під краєм вінець, черпаком з низькою чашею і високим петельчастим вушком з гудзом на перегині або ж великою чорнолискованою корчагою з опуклим нижче половини висоти тілом, високим завуженим угорі горлом з “Г”-подібно відігнутими назовні вінцями...

Однак, перед нами – довершені і цікаві, але зовсім незвичні, як для середньодністровських комплексів середини VII ст. до нар. Хр., форми: 1 – дві великі корчаги висотою 37 і 40 см, чорного кольору ззовні і коричневі зі середини з товщиною стінок 1,3–1,8 см (рис. 2, 4–5); 2 – три миски, дві з яких мають діаметр 30 і 36 см, причому вінця однієї з них відхилені горизонтально назовні (рис. 2, 2, б), а в іншій – мають півсферичну форму з незначним потовщенням із середини (рис. 2, б).

Найближчі аналогії ленківські корчаги знаходять серед корчаг нижнього і середнього горизонту Непоротова, які Л. Крушельницька називає біконічними: “*вони становлять ніби перехідну форму, – пише дослідниця, – від великих тюльпаноподібних горщиків до корчаг*” [Крушельницька, 1985, с. 108–109, рис. 32, 4].

Схожу корчагу знайдено на пізньовисоцькому могильнику в Жуличах біля Золочева на Львівщині [Бандрівський, 1994, с. 48, рис. 32, 4] та в Лисичниках біля Заліщик на Тернопільщині [Крушельницька, 1985, с. 104, рис. 30, 6–7; Бандрівський, 1994, с. 48, рис. 14, 5]. Схожий профіль і розміри мають дві корчаги з могильника Висоцької культури в Чехах/Луговому [Крушельницька, 1985, с. 104, рис. 30, 9; Бандрівський, 1994, с. 48, рис. 14, 1,

⁷ Наприклад, дві ленківські корчаги опубліковані лише раз [Граков, Мелюкова, 1954, с. 77, рис. 6, 3–4], а рисунок кухлика з Ленківців два десятиліття тому використав С. Скорий для визначення хронології кургану Перепятиха [Скорий, 1990, рис. 10, 9].

3] та в пох. № 53-В з епонімного могильника у Висоцьку [Крушельницька, 1985, с. 104, рис. 30, 10; Бандрівський, 1994, с. 48, рис. 2].

Проте, найбільшу, увагу привертає черпак з кургану в Ленківцях (рис. 2, 3). За описом А. Мелюкової він *“...тонкостінний, відрізняється від звичайних посудин цього виду, які поширені в Лісостепу. Він має відносно високу шийку, яка прикрашена візним орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників і ромбів та тулуб, що орнаментований різними концентричними півколами”* [Мелюкова, 1953, с. 64].

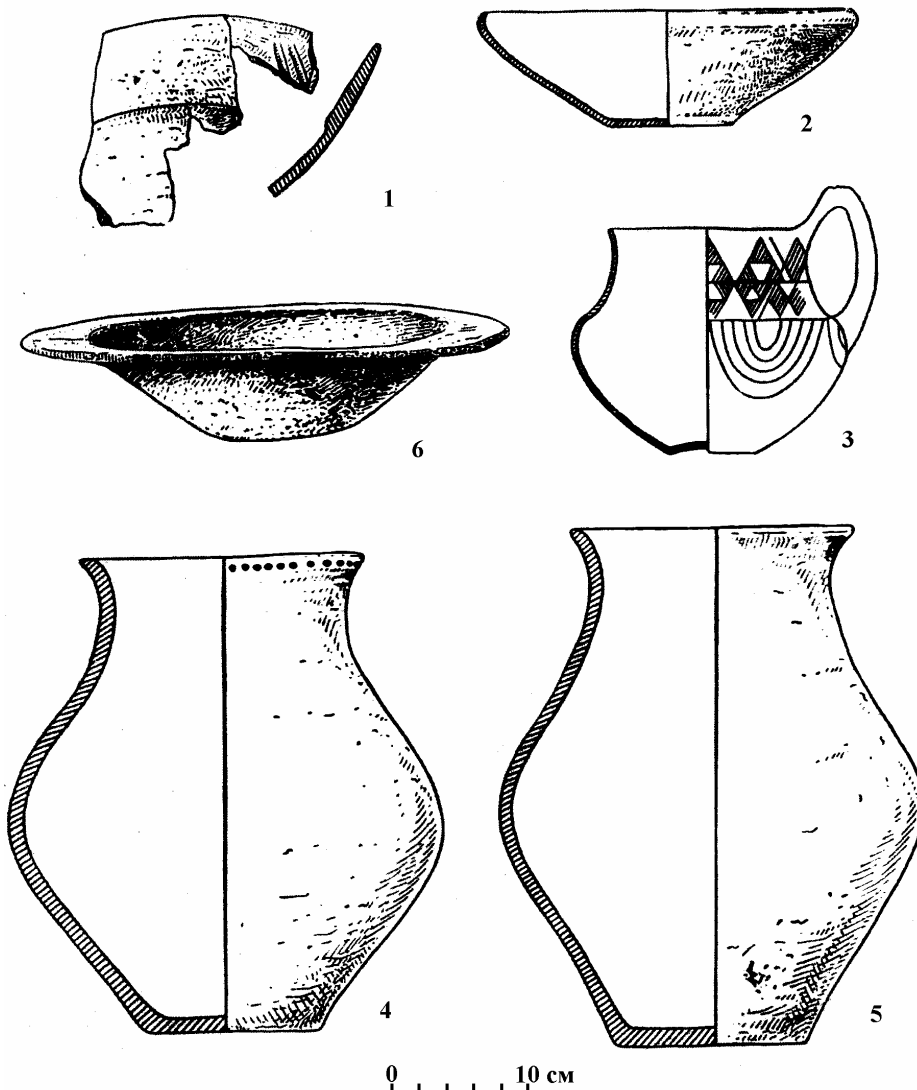

Рис. 2. Керамічний посуд етапу I б з кургану в Ленківцях (за: Мелюкова, 1953)

Fig. 2. Ceramic ware of stage I b from burial mound in Lenkivtsi (by: Мелюкова, 1953)

Судячи з масштабної лінійки на рисунку з ленковецьким черпаком в його першій публікації, діаметр бочків черпака близько 22 см, висота його чаші становила близько 18 см, а загальна висота черпака з виступаючим вушком – близько 22 см. Для визначення найбільш ймовірної дати ленковецького черпака, слід проаналізувати почергово: а) його форму; б) орнамент на бочках і шийці. З цього приводу А. Мелюкова писала, що за формою і орнаментациєю тулуба ленковецький черпак можна порівняти з лужицькими черпаками, але чомусь привела покликання на черпачок з поховання Висоцької культури на могильнику в Чехах/Луговому з розкопок І. Шараневича [Мелюкова, 1953, с. 64]. Цей черпачок, на який покликала московська дослідниця і який Т. Сулімірський зараховував до найранішого I-го

етапу розвитку висоцької культури (за його періодизацією), справді, на бочках прикрашений півциркульним декором, але за формою співставляти його з ленковецьким черпаком, мабуть, не зовсім коректно, оскільки висоцький екземпляр належить до розряду мініатюрних посудинок і має дещо іншу форму, його висота – 7,9 см, діаметр дна – 3,6 см [Sulimirski, 1931, s. 75, tabl. XIX, 20].

Очевидно, правий був Олексій Іванович, коли писав, що “...порівняння (черпака з Ленківцець з лужицькими та висоцькими кухликами) не зовсім вдале, бо форма черпака характерна для Сходу, а не для Заходу. Такі черпаки, хоч і у невеликій кількості, представлені лише на території лісостепової культури скіфського часу в Середньому Подніпров'ї, звідки і слід виводити їх походження. Прикладом можуть бути черпаки у вигляді кубка з багатою орнаментациєю, знайдені в ранньоскіфських курганах біля сіл Кирилівки та Соколівки на Київщині, які опублікував Г. Осовський” [Тереножкін, 1965, с. 31]. Сам О. Тереножкін найближчу аналогію до черпака з Ленківцець вбачав у пишно орнаментованому черпаку з кургану в Сивках поблизу Острога на Рівненщині, який так само має півкулясте тіло та високу завужену шийку. Однак, вушко у черпака з Сивок дугоподібне, майже не виступає над вінцями. Визначальною є також форма вушка ленковецького черпака, яка підноситься понад краєм вінець і тим нагадує дуже схожий за зовнішніми обрисами черпак з кургану 2 в с. Лазурці [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 55, рис. 9, 4].

З вищенаведеного робимо висновок, що, по-перше, глибока форма і широкі бочки черпака з Ленківцець, які вже не зустрічаються в середньодністровських комплексах від середини VII ст. до нар. Хр., свідчать про правомірність віднесення ленковецького черпака до ранішого часу, на наш погляд – першу чверть згаданого століття. По-друге, високо підняте понад краєм вінець вушко ленковецького черпака, якого не мають ні висоцькі, ні лужицькі черпаки, найбільше паралелей має в комплексах Правобережного Лісостепу, звідки і слід, мабуть, виводити форму черпака з Ленківцець. По-третє, півцикульні дуги на бочках посудини у вигляді канелюр чи врзного орнаменту відомі ще з комарівської культури. Однак, за доби раннього заліза вони зустрічаються, здебільшого, в комплексах періодів HaB3-HaC1a. З територіально суміжних назвемо урну з кургану в Лоевцях з розкопок Л. Крушельницької, датування якого не пізніше середини VIII ст. до нар. Хр., К. Метцнер-Небелсік аргументувала у низці своїх праць [Metzner-Nebelsick, 1993; 2002], а також фрагмент пізньочорноліського черпака або кубка з Рудковецького городища [Гуцал, 2000; Daragan, 2004, s. 114, abb. 46, 10]. З більш віддалених районів схожі півкруглі дуги бачимо на бочках амфори і культової посудинки з Андрусівки [Воронцов, 1991; Daragan, s. 115, abb. 47, 15, 18]. Як пізнішу в часі ремінісценцію орнаменту черпака з Ленківцець слід, мабуть, вважати декор на черпаку з півкруглим тілом з відомої Переп'ятихи, який на бочках нижче місця переходу їх у шийку, не лише має схожі три півцикульні дуги, але навіть місце кріплення нижньої частини його вушка так само, як і на черпаку з Ленківцець, обведене двома дугами [Скорий, 1990, с. 47, рис. 7, 2].

Більш-менш точно визначити найбільш ймовірний час виготовлення і використання черпака з Ленківцець, може допомогти аналіз особливостей орнаменту на його шийці. На ній зображено не просто набір геометричних фігур, а добре продумана композиція (рис. 2, 3). Як бачимо, поле шийки розділене довгою горизонтальною лінією на дві рівні половини. Ця розподільча лінія є ніби базисною для фігур-трикутників, які своїми основами до неї впритул прилягають так, що створюється враження, що це ромби. Кожний із трикутників має не заштрихований в собі менший (обернений основою догори) трикутничок. Ближче до вушка впритул бічних трикутників в нижньому і верхньому полі розміщені ромбоподібні фігури заштриховані всередині додатковими лініями. Такий спосіб компонування фігур на посуді пізньочорноліського часу нещодавно запропоновано трактувати як інформаційно-змістові графеми [Бандрівський, 2009, с. 25–36]. Наприклад, спільні елементи (чи, вірніше, тенденцію) в способі компонування трикутноподібних фігур та допоміжних знаків, таких, як на черпаку з Ленківцець, розрізняємо в орнаменті ранньожаботинських корчаг [Daragan, 2004, s. 72, abb. 13, 2] та кубків [Daragan, 2004, s. 64, abb. 5, 1].

Проте, найближчі і територіальні, і хронологічні паралелі до орнаменту на шийці черпака з Ленківцевої знаходяться на пам'ятках, які розташовані дещо нижче за течією в тому ж Середньому Придністров'ї, наприклад, на “зольнику” культури Сахарна на пам'ятці Глинжень II. Так, схоже “чергування” заштрихованих і незаштригованих трикутників бачимо на бочках широкотілого кубка [Гольцева, Кашуба, 1995, табл. XLI, 7] на верхній частині корчаги з ритуального скупчення № 26, яка знайдена в ямі разом з фрагментом кісток черепа і двома уламками довгих кісток людини [Гольцева, Кашуба, 1995, табл. XXXIV]. Ромбоподібні фігури з додатковими групами позначок-знаків, бачимо на фрагменті орнаментованої корчаги з розкопу III (скупчення 6) в Непоротовому [Крушельницька, 1998, с. 85, рис. 50, 9].

Схожі композиції з трикутників та ромбоподібних фігур (в т. ч. заштригованих ромбів) бачимо на пишно орнаментованій – птахоподібній, як вважають дослідники, посудинці з цитаделі городища, яку відносять до другої пол. IX – першої пол. VIII ст. до нар. Хр. [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 30, табл. XXXVIII]. На шолданештських (бесарабських) пам'ятках, які поступово, як припускають, впродовж другої половини VIII ст. до нар. Хр. підмінили Сахарну на цій території, схожий орнамент вже не зустрічається. Звідси робимо висновок, що орнамент на шийці черпака з Ленківцевої вже на кін. VIII ст. до нар. Хр. був, до певної міри, анахронізмом. Можливо, на ленківцевському черпаку цей орнамент був відтворений за ранішим зразком (зважаючи на велику ймовірність побутування таких знакових композицій як, свого роду, інформаційних носіїв – див.: Бандрівський, 2009, с. 25–36), або ж культура використання таких знакових композицій на Середньому Дністрі протрималась до дещо пізнішого часу, ніж це уявлялось донедавна, принаймні, до першої чверті VII ст. до нар. Хр.

Доповнюють цей поки що невеликий реєстр пам'яток етапу I для Середнього Придністров'я й інші кургани, в т. ч. маловідомий в науковій літературі курган в Миньківцях Дунаєвського району Хмельницької області, досліджений В. Захарєвим і Ю. Малєєвим 1990 р. [Захарєв, Малєєв, 1992, с. 26–28, 48]. В центрі кургану під насипом розчищено могильну яму (пох. № 1), яка, будучи опущеною на 0,40–0,45 м в рівень тогочасної поверхні, мала підпрямокутну в плані форму розміром 2,5×1,4–1,7 м та була орієнтована поздовжньою віссю на північний захід (рис. 3, 1). Від померлого збереглися окремі роздріблені кістки його скелету. На долівці могильної ями лежав бронзовий трилопатевий наконечник стріли, а на дні грабіжницького лазу – ще одне, але дволопатеве вістря на стрілу. На відстані 5,6 м на південний схід від пох. № 1 на рівні тогочасної поверхні виявлено пох. № 2, здійснене за обрядом кремації на місці. Тут виявлено вогнище овальної в плані форми розміром 2,0×1,6 м, ґрунт під яким прокалився до 10 см. Розчищено дві паралельно розташовані колоди-опори, поверх яких лежав настил з 7 колод діаметром 10–15 см. Першовідкривачі вважають, що цей настил і служив, власне, площадкою для кремації, додаючи пояснення, що така конструкція сприяла доступу повітря знизу під час спалення. В центрі вогнища знаходився попіл та кальциновані кісточки, зверху лежала верхня частина тюльпаноподібного горщика з північного боку – частина великої миски [Захарєв, Малєєв, 1992, с. 27].

З цього кургану походять дві керамічні посудини: горщик струнких пропорцій з наліпним карбованим пружком і наскрізними проколами під краєм вінець (рис. 3, 4), який має найближчі паралелі серед посуду горизонту Жаботин II, що може відноситися до другої половини VIII ст. до нар. Хр. [Daragan, 2004, abb. 14, 8–9]. З кургану в Миньківцях походить також велика миска на широкому стійкому денці з ледь випуклими назовні стінками з нанесеними з середини псевдопроколами, які ззовні заліплені грудочками глини у вигляді “перлинок”. Вінця миски в кількох місцях розмежовані відтягнутим пластичним декором (рис. 3, 5). Схожі за формою і орнаментациєю миски в горизонті Жаботин III виділені у тип 2, який датують початком-серединою VII ст. до нар. Хр. [Daragan, 2004, abb. 37, 1]. Однак, маючи ознаки мисок типу 2, екземпляр з Миньківцевої може бути давнішим, оскільки розглядувана миска сформована на дуже широкому денці, яке, як вважаємо, для посудин цього типу є архаїчною ознакою, як, зрештою, і сам спосіб декорування країв вінець трьома відтягнутими гудзками, які в районі Середнього Придністров'я зустрічаються вже на пам'ятках нижнього – пізньочорноліського горизонту Непоротова [Крушельницька, 1998, с. 102, рис. 61, 16].

Цікавими є бронзові наконечники стріл з кургану в Миньківцях. Перше вістря довжиною до 4,4 см (рис. 3, 2) відноситься до втульчастих дволопатевих з видовжено-ромбічною голівкою і шипом на втулці, що є основною ознакою наконечників типу Енжа і за класифікацією А. Мелюкова відноситься до першого типу, який є найбільш раннім в її хронологічній групі [Мелюкова, 1964, с. 18–19, рис. 1]. Аналогічні за формою вістря стріл відомі з кургану № 9 Краснознаменського могильника, який, з огляду на тенденцію до подавлення попередніх хронологічних позицій в археології скіфського часу, передатований на VIII ст. до нар. Хр. [Полін, 1987, с. 17–19; Медведская, 1992, с. 88–89], з чим не всі погоджуються [Петренко, 2006, с. 64, табл. 55, № 265].

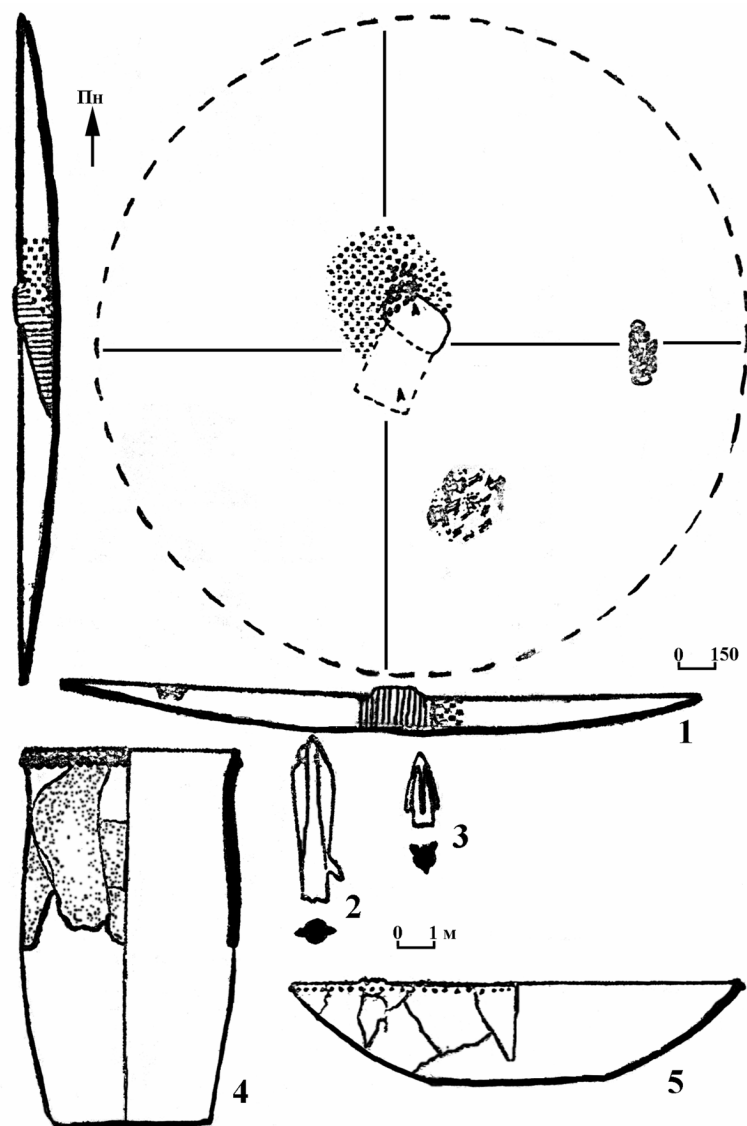

Рис. 3. План, стратиграфічні перерізи та матеріали з кургану етапу I б в Миньківцях (за: Захар'єв, Малеев, 1992)

Fig. 3. Plan, stratigraphic sections and materials from burial mounds of stage I б in Myn'kivtsi (by: Захар'єв, Малеев, 1992)

Другий наконечник з кургану в Миньківцях довжиною понад 2 см відноситься до трилопатевих з трикутно-склепінчастою голівкою і короткою втулкою (рис. 3, 3). Схожий за формою трилопатевий наконечник був і у вищезгаданому сагайдачному наборі з Єнжи. Близький за формою до розглядуваного другого наконечника з миньковецького кургану

походить зі складського приміщення № 23 фортеці Кармир-Блура, який також має трилопатеву трикутно-склепінчасту голівку, але дещо видовжену втулку [Галанина, 1995, с. 42, рис. 2, 20; с. 49]. Загальні пропорції миньковецького екземпляра зближують його і з трилопатеvim наконечником з південної гробниці кургану № 1 Краснознаменського могильника, який, однак, має більш масивне трихгранне завершення, що може вказувати на його більш пізнє походження.

У тому ж Дунаєвському районі на Хмельниччині біля с. Сокілець нашою експедицією у 2002 р. досліджено курган IV, в якому виявлено підквадратну в плані поховальну яму розміром 3,8×2,7 м, опущену в рівень тогочасної поверхні на 0,45–0,65 м. В заповненні виявлено кістки ніг і черепа дорослої особи, а також фрагменти трьох посудин: 1 – уламки тюльпаноподібного горщика з високим горлом і плавно розхиленими назовні вінцями з наскрізними проколами по краю; 2 – частини опуклобокої корчаги з короткою шийкою і відігнутими назовні вінцями; 3 – уламки від великої (не менше 40 см в діаметрі) опуклобокої корчаги на одному з уламків якої зберігся орнамент у вигляді заштрихованого скісними лініями трикутника, який своєю вершиною спрямований до шийки посудини. Усі три керамічні форми паралелізуються з посудинами середнього горизонту Непоротова і з часом появи найраніших курганів середньодністровської (західноподільської) групи.

ЕТАП II (друга – третя чверть VII ст. до нар. Хр.)

Етап IIа синхронізуємо з курганами Журівка 406; Старша Могила; Красное Знамя (південна гробниця); краснознаменські кургани № 3, 6, 7; Келермес 1,2/В та ін. За центральноєвропейською хронологічною шкалою етап IIа (за періодизацією для Середнього Придністров'я) співставляємо з другою половиною середнього НаС2 та пізнього НаС2 (за Trachsel, 2004) та з другою половиною горизонту 2 (за Г. Парцінгером). Натомість, етап IIб (третя чверть VII ст. до нар. Хр.) синхронізуємо з курганом Реп'яховата Могила I, Журівка 407, Келермес 24/III, а в шкалі для центральноєвропейських областей – з другою половиною періоду НаС2 (за Г. Косаком) або з раннім НаD1 (за Trachsel, 2004) та з горизонтом 3–4 (за Г. Парцінгером, 1988).

В комплексах II-го етапу з'являються: 1 – бронзові дзеркала з боковим пластично декорованим руків'ям та кам'яні, овальні в плані плити-розтирачі з бортиком по краях (Кругле, к-1; Братишів, к-IV); 2 – захисні обладунки пластинчастого типу та сіроглиняний гончарний посуд місцевого виготовлення (Шутнівці, к-3; Круглик, к-1; Новосілка Гримайлівська, к-А); 3 – продовжують використовуватися залізні тридірчасті і трипетельчасті псалії та з'являються (?) виготовлені із заліза стременоподібні вудила, входять в обіг церемоніальні колісничі декоровані прорізними зооморфними навершнями та дзвониками (Коцюбинчики 2); 4 – кістяні розподільвачі ремін у вигляді голівки грифобарана (Сокіл) та (продовжують використовуватися?) кістяні навершя дерев'яних псаліїв із зображенням аналогічної істоти (Нівра); 5 – нашивні зооморфні золоті пластини для оздоблення сагайдаків і лицевих прикрас типу начільників (Коцюбинчики I, пох. 1); 6 – корчаги календенбергського типу, бронзові прорізні навершя на піхви меча і/або списа, а також металеві посудини з гальштатського кола культур (Швайківці); 7 – входять у вжиток литі бронзові казани на пустотілому піддоні з горизонтально сформованими ручками (Іване Пусте, Швайківці); кістяні або рогові гребені у зооморфному стилі (Перебиківці II, Швайківці); 9 – нагрудні прикраси заможних верств суспільства: поліхромні намистини з “бородавчастим” декором, намистини з гірського кришталю і золотою серцевиною, срібні й електрові цвяхоподібні сережки, срібні шпильки з декорованими накладками з електру та ін.; 10 – в сагайдачних наборах переважають наконечники з трилопатевою голівкою (в т.ч. трикутно-склепінчастою) над дволопатевию; до кінця етапу II з вжитку майже повністю виходять дволопатеві вістря з видовжено-ромбічною голівкою (Братишів).

Пам'ятки етапу IIа. Серед закритих поховально-поминальних комплексів вказаного часу все ще малознаними продовжують залишатись матеріали з кургану С (за нумерацією

1936 р.) з Новосілки Гримайлівської біля м. Товсте Тернопільської області, який був досліджений Г. Моргенштарном і Ф. Гаером 1891 р. [Sulimirski, 1936, s. 83–84]. З розглядуваного кургану походять залізна сокира, фрагмент залізних стременоподібних вудил, бронзова і кістяна шпильки, фрагмент однолезового бронзового ножа, чотири кістяних грибоподібних застібки, одна кістяна паличка-застібка і 8 бронзових наконечників стріл: три дволопатеві з короткими втулками, причому лопать одного з них виступає далеко поза нижній край втулки (рис. 4, 15–17).

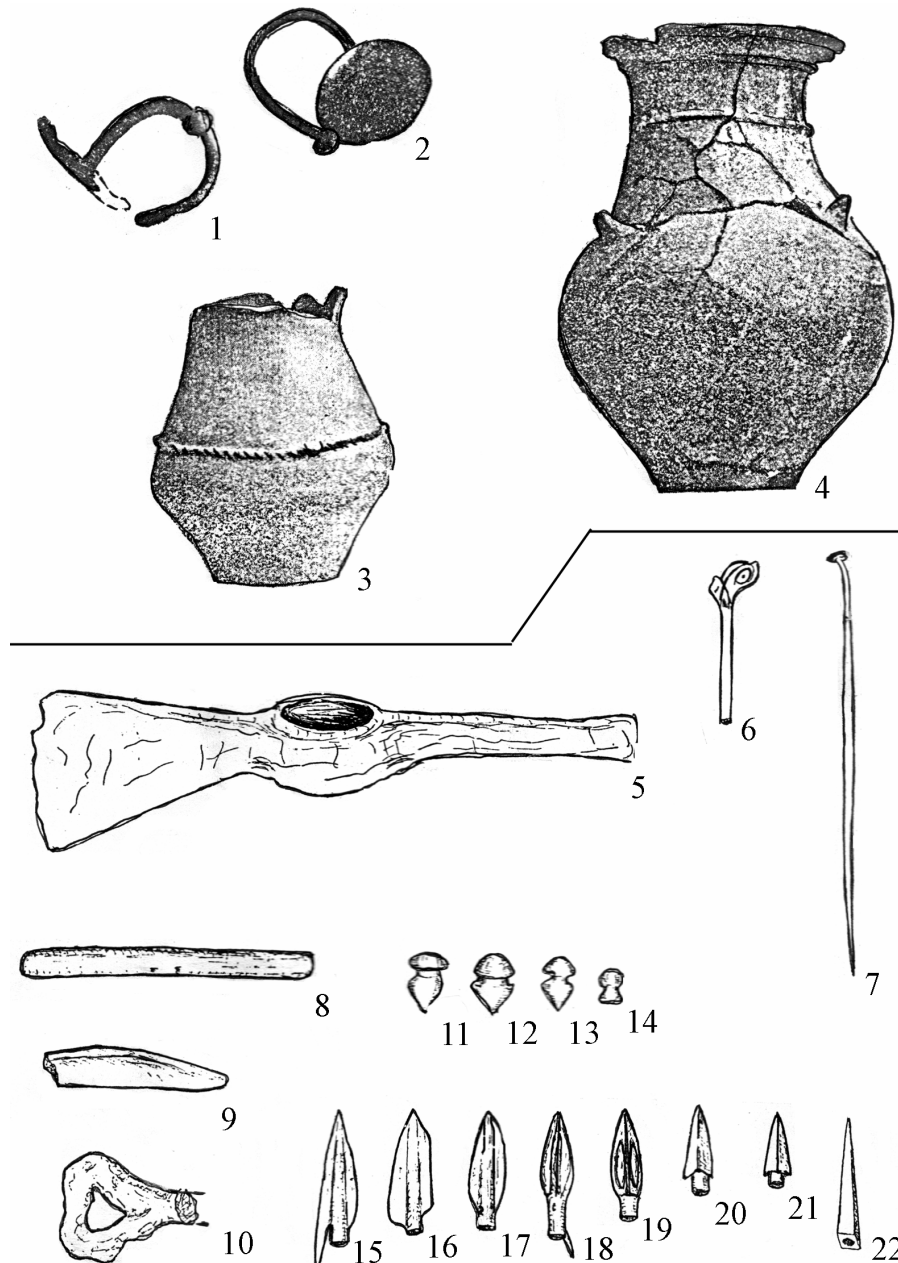

Рис. 4. Матеріали етапу II а: 1–4 – з кургану I в Івахнівцях (за: Пуляський, 1902); 5–22 – з кургану С в Новосілці Гримайлівській (за: Сулімівський, 1936)

Fig. 4. Materials of stage II a: 1–4 – from burial mound I in Ivakhnivtsi (by: Пуляський, 1902); 5–22 – from burial mound C in Novosilka Hrymailivs'ka (by: Сулімівський, 1936)

Інші два вістря – трилопатеві з листоподібною голівкою і довшою втулкою (рис. 4, 18–19); два наконечника тригранні склепінчастого типу з виступаючою втулкою (рис. 4, 20–21) і один чотиригранний в перерізі кістяний наконечник. Співіснування в сагайдачних наборах

трилопатевих з листоподібною голівкою наконечників стріл з архаїчними типами дволопатевих та тригранних є, згідно з І. Медведською (1992), характерними для РСК 2 [Медведская, 1992, с. 87–88]⁸.

Сокира з Новосілки Гримайлівської сягає в довжину 18 см має пряму спинку, видовжений чотиригранний в перерізі обух з ледь помітним на торці розширенням і за класифікацією А. Мелюкової належить до II-го відділу, першого типу, другого варіанту [Мелюкова, 1964, с. 66–67].

Схожі за формою сокири знаємо з пох. 5 і пох. 27 Келермесу, кургану 5 з Оксютинців, а також з Куланурхва і Хртаноц у Вірменії [Горелик, 2003, с. 234, табл. XXV, 6–7, 13; с. 232, табл. XXVI, 45, 57]. Розглядуваний тип сокир-молотків у середньодністровського населення у розглядуваний час був одним з основних видів деревкової зброї ближнього бою⁹.

Два, ще до цих пір належно не оцінених кургани, дослідив близько 1900 р. Ф. Пуляський біля с. Івахнівці (тепер Городецький район Хмельницької області). Курган 1 діаметром 13 м і висотою 1 м розкопаний двома навхрест розташованими траншеями шириною 4 м кожна. Під кам'яним насипом виявлено овально-чотирикутну в плані яму розміром 3,2×1,5 м, яка опущена в ґрунт на 0,5 м. Її бічні стінки облицьовані плитами, а дно утрамбоване. На долівці ями розчищено випростаний скелет старшого чоловіка, який звернений головою на захід. Під головою лежав чотиригранний камінь [Pulaski, 1902, s. 6–12]. З лівої сторони від небіжчика лежало залізне вістря списа з лавролистою формою пера, над головою – чотиригранне в перерізі кістяне вістря стріли, а по обидва боки черепа “...по три наконечника на однакових відстанях і на відстані 0,5 м від кісток. Виймаючи їх ми зауважили, – пише Ф. Пуляський, – що деякі з них були звернені гострим кінцем донизу, причому було видно слід від порохна з дерева. З причини симетричного розміщення наконечників стріл я схильний припускати, що ці стріли були укладені в такому порядку зумисне і, мабуть, близькими до померлого особами, якими керувало якесь традиційне переконання або поховальний ритуал” [Pulaski, 1902, s. 8]. Із згаданих шести бронзових наконечників – два дволопатеві з листоподібною голівкою і великою втулкою, а чотири – трилопатеві. Крім того, з лівого боку скелету знайдено дві цвяхоподібні сережки: з бронзи і з електрум (рис. 4, 1–2). Також по обидва боки голови знаходилися два уламки бронзової шпильки довжиною 12,7 см, яка мала грибоподібну голівку і округле потовщення на стержні, обмежене пасками.

Цікавими і рідкісними, як для середньодністровської (західноподільської) групи, є дві корчаги з кургану 1, з яких одна, яка стояла з правого боку ніг скелету, мала висоту 53 см, була опуклоболою з високим циліндричним горлом, розхиленими вінцями і трьома наліпами на плічках (рис. 4, 4). Друга корчага, яка поставлена під східною стіною могил, мала біконічне тіло, коротку шийку, високі покаті плічка з наліпленням на них пружком, який карбований скісними насічками. Пружок в чотирьох місцях розмежований наліпами (рис. 4, 3). Якщо перша корчага віддалено нагадує чорнолисковану корчагу з кургану в Лоевцях [Крушельницька, 1985, с. 121, рис. 39, 6], то друга – однозначно тяжіє до типово пізньочорноліських корчаг з нижнього і середнього горизонту Непоротова [Крушельницька, 1985, с. 108, рис. 32, 4].

Наявність в івахновецькому кургані 1 двох дволопатевих наконечників з листоподібною голівкою і “великою” (за спостереженням Ф. Пуляського) втулкою в поєднанні з двома корчагами, форма яких типова для середньодністровських посудин HaC1–HaC2 (і, як бачимо, й для наступних кількох десятиліть), дає хай і не дуже переконливі, але поки що єдині простежувані прив'язки до ранішого часу, а саме: існування комплексу з Ленківцець, який також включав винятково ранні (перехідні від непоротівської групи до середньодністровської) керамічні форми.

⁸ Одним з перших, хто переглянув у бік подавлення дати матеріалів з кургану С Новосілки Гримайлівської, був О. Могилов [2003, с. 132], який однак від цієї дати згодом відрікся [Могилов, 2003, с. 75; 2008, с. 107].

⁹ Відомий факт, що на Середньому Придністров'ї майже не представлені мечі й акінаки, в той час як у значній кількості зустрічаються власне залізні бойові сокири. Схожу картину підмітив М. Горелик у саків та їх сусідів, які не володіли мечами, а акінаки у них були дуже короткими, тому саме залізні сокири були серед них найбільш поширеним видом “абсолютної” зброї [Горелик, 2003, с. 46].

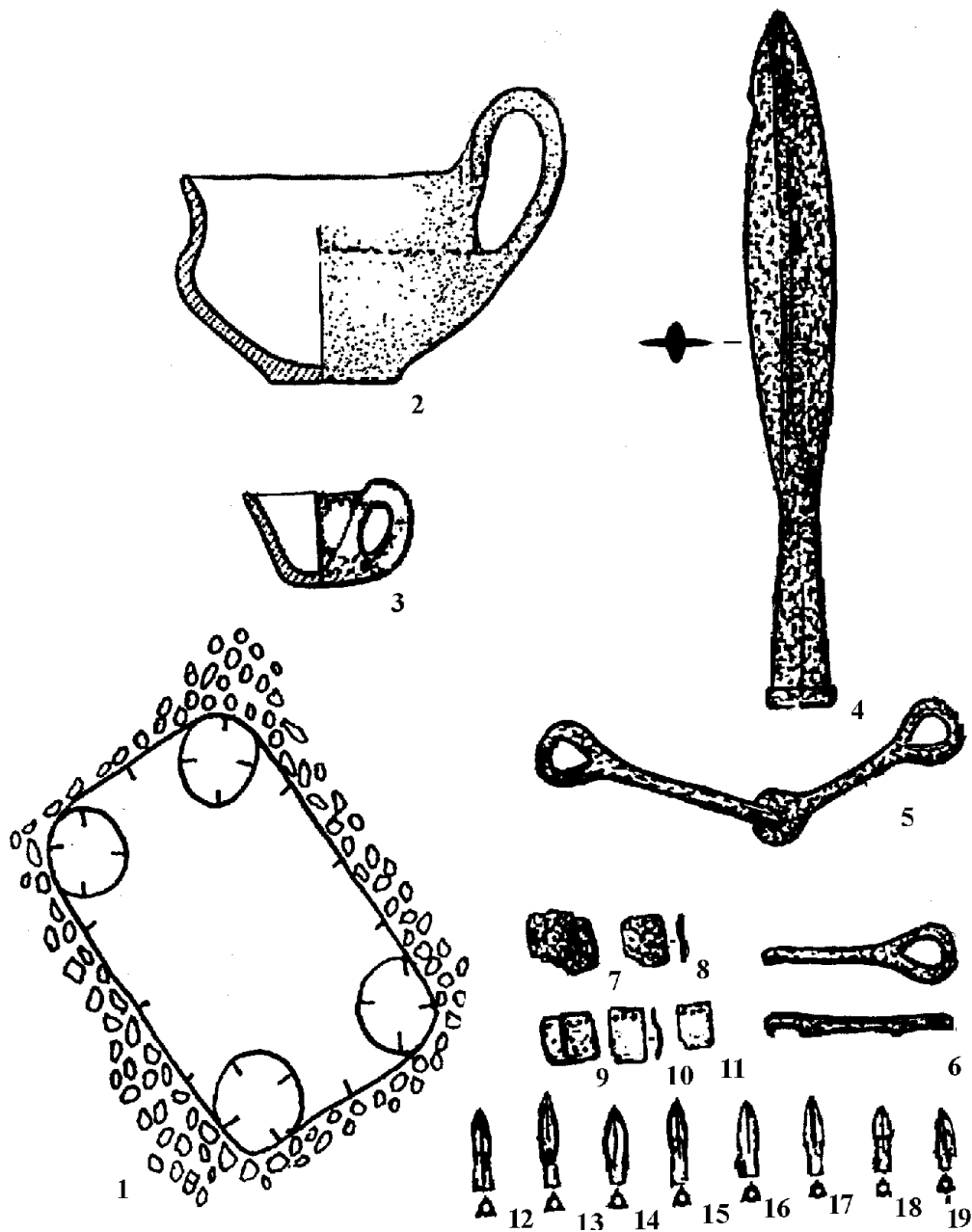

Рис. 5. Матеріали етапу II а: 1–19 – з кургану Шутнівці III (за: Гуцал А., Гуцал В., 2003)
Fig. 5. Materials of stage II a: 1–19 – from burial mound of Shutnivtsi III (by: Гуцал А., Гуцал В., 2003)

Ще однією не так давно виявленою пам'яткою, яку, як припускаємо, є підстави відносити до етапу IIa, є курган III біля с. Шутнівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, досліджений А. Гуцалом у 1998 р. В кургані III відкрито яму підпрямокутної в плані форми розміром 3,05×2,10 м, заглиблену на 0,36 м, з ямами по кутах, які першовідкривачі вважають стовповими [Гуцал А., Гуцал В., 2003, с. 104, рис. 1, 4]. Поверхня об'єкту по всій площі перекрита шаром каменю. На дні ями розчищено скупчення перепалених кісток, миску, черпак, точильний брусок, вкраплення вохри, а також виготовлений на гончарному крузі глибокий черпак з легко профільованими бочками і піднятим понад край вушком (рис. 5). Із металевих речей трапилися залізні стременоподібні вудила, ніж, вістря списа, кілька десятків бронзових пластин від захисного обладунку та одинадцять бронзових трилопатевих і

тригранних наконечників стріл з листоподібними і гостролистними голівками [Гуцал, 1998, с. 75, рис. 2], які О. Могилов свого часу правильно співставляв із РСК 2 (за І. Медведською, 1992), однак згодом переглянув цю думку [Могилов, 2003, с. 132; 2003а, с. 75]. Прямі відповідники основним типам наконечників стріл з кургану III Шутнівець знаходимо серед вістер першого сагайдачного набору Старшої Могили біля Оксютинців [Іллінська, 1951, с. 200, табл. II], який приналежний до РСК 2 і більш-менш одночасовий зі схожими наборами з курганів Келермесу з розкопок Н. Веселовського [Медведская, 1992, с. 88–89].

В розглядуваному шутнівецькому комплексі для нас особливо важливими є два моменти. Перший – присутність в ньому фрагментів захисного обладунку набірною типу із бронзових лусочок (рис. 5, 7–11), що, з огляду на найбільш ймовірну його дату – друга чверть VII ст. до нар. Хр., робить залишки цього обладунку одними з найдавніших (з відкритих на сьогодні) на Середньому Придністров'ї. Поява тут в такий ранній (як вважалося) час зразків захисного обладунку, не мусить дивувати. Хоча б з огляду на здавна відомі і дуже тісні взаємодії місцевого середньодністровського населення з Передкавказзям, де рештки схожих набірних панцирів лускатого типу відомі ще з VIII ст. до нар. Хр. (напр., пох. № 4 могильника Індустрія I; біля Кабан-гори в околицях Кисловодська, в кургані Уашхиту [Іванчик, 2001, с. 257]. Зрештою, і у територіально ближчому, і так само значно давнішому за Шутнівці III, кургані 524 Жаботина, як відомо, знайдено близько 300 бронзових панцирних лусочок [Ільинская, 1975, с. 20, табл. VII, 15]¹⁰.

По-друге, наявність серед інвентаря кургану III з Шутнівець черпака, який був виготовлений на гончарному крузі (рис. 5, 2), ставить питання про перенесення дати місцевого (західноподільського) виготовлення кружалної кераміки “...з останньої треті або четверті VII ст. до нар. Хр.”, як це свого часу вважала Г. Смирнова [Смирнова, 1999, с. 54] на, щонайменше, другу чверть VII ст. до нар. Хр., тобто, в другу половину етапу РСК-2 для більш східних територій або ж не пізніше фіналу Нас2 [Trachsel, 2004]. Якщо ця пропонується дата підтвердиться дослідженнями наступних років, то це означатиме, що до появи на Середньому Дністрі гончарного круга спричинилися не греки-колоністи північно-західного Причорномор'я з Березані або Істрії, як це свого часу вважали [Смирнова, 2006, с. 73], а призвели до цього якісь інші процеси, природу яких ще треба встановлювати.

Серед відносно добре датуючих знахідок, характерних для етапу IIa Середнього Придністров'я, можемо назвати курган II біля с. Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області, в якому у 2008 році під час розчистки великої чотирикутної в плані стовпової поховально-поминальної споруди віднайдено цікавий комплекс предметів: чотири бронзових прорізних зооморфних навершя, чотири бронзових дзвоника із залізними язичками, шість пар стержнеподібних псалій з шістьма парами стременоподібних вудил, бронзове трилопатеve вістря стріли з листоподібною голівкою і шипом на втулці, фрагмент руків'я бронзового дзеркала та ін. [Бандрівський, 2009, с. 215–233, рис. 1–11; 2009а, с. 30–38, рис. 1–4]. Характерною є кінська упряж з Коцюбинчиків II, зокрема стержневі трьохпетельчасті псалії з дугоподібно вигнутим кінцем, які майже ідентичні з псаліями із вуздечки коня 6 кургану № 6 Краснознаменського могильника [Петренко, 2006, табл. 64, 206] та псаліями з вуздечного набору краснознаменського кургану № 7 [Петренко, 2006, с. 143, табл. 60, 223]. Аналогічні до коцюбинецьких також псалії з кургану № 406 біля Журівки [Ільинская, 1975, табл. VIII, 18]¹¹. Додамо, що з цього ж журівського кургану № 406 походять і залізні стременоподібні вудила

¹⁰ Використання набірних панцирів із бронзових або/і залізних лусочок, було характерним для передньосхідних армій ще з XV–XIV ст. до нар. Хр. Платівки-лусочки від таких панцирів виявлені під час розкопок Зінджірлі (шар руйнувань кінця VIII ст. до нар. Хр.), Лахиша (в основному, третій шар, тобто епоха Синахериба, але і більш ранні шари, включно з п'ятим, який існував до другої пол. X ст. до нар. Хр.), зрештою, Німруда (VIII–VII ст. до нар. Хр.) та Хасалу, в четвертому шарі якого (зруйнованого наприкінці IX ст. до нар. Хр.) знайдена велика кількість бронзових і залізних лусочок, які мали підпрямокутну і заокруглену форму. Під час розкопок Тейшебаїні (Кармир-Блур) виявлений добре збережений панцир лускатого типу епохи Аргішті I (бл. 786–764 рр. до нар. Хр.), дата якого засвідчена написом, який зберігся на ньому [Іванчик, 2001, с. 257].

¹¹ Висловлюю глибоку подяку нашому донецькому колезі В. Подобеду за консультації в справі коцюбинецького комплексу.

[Ильинская, 1975, табл. VIII, 19], які за формою вповні подібні до шести пар вудил, які знайдені в Коцюбинчиках II.

Так само і до конструктивних особливостей чотирьох прорізних навшів з Коцюбинчик II (довгі залізні стержні, які наглухо закріплені в нижніх частинах бронзових втулок із зооморфними завершеннями) близькі аналогії знаходимо в краснознаменському кургані № 3 [Петренко, 2006, с. 135, табл. 52, 136–137, 138].

Там же, в південній гробниці кургану № 1 Краснознаменського могильника знаходимо близькі аналогії до коцюбинецьких дзвоників [Петренко, 2006, с. 128, табл. 49, 69].

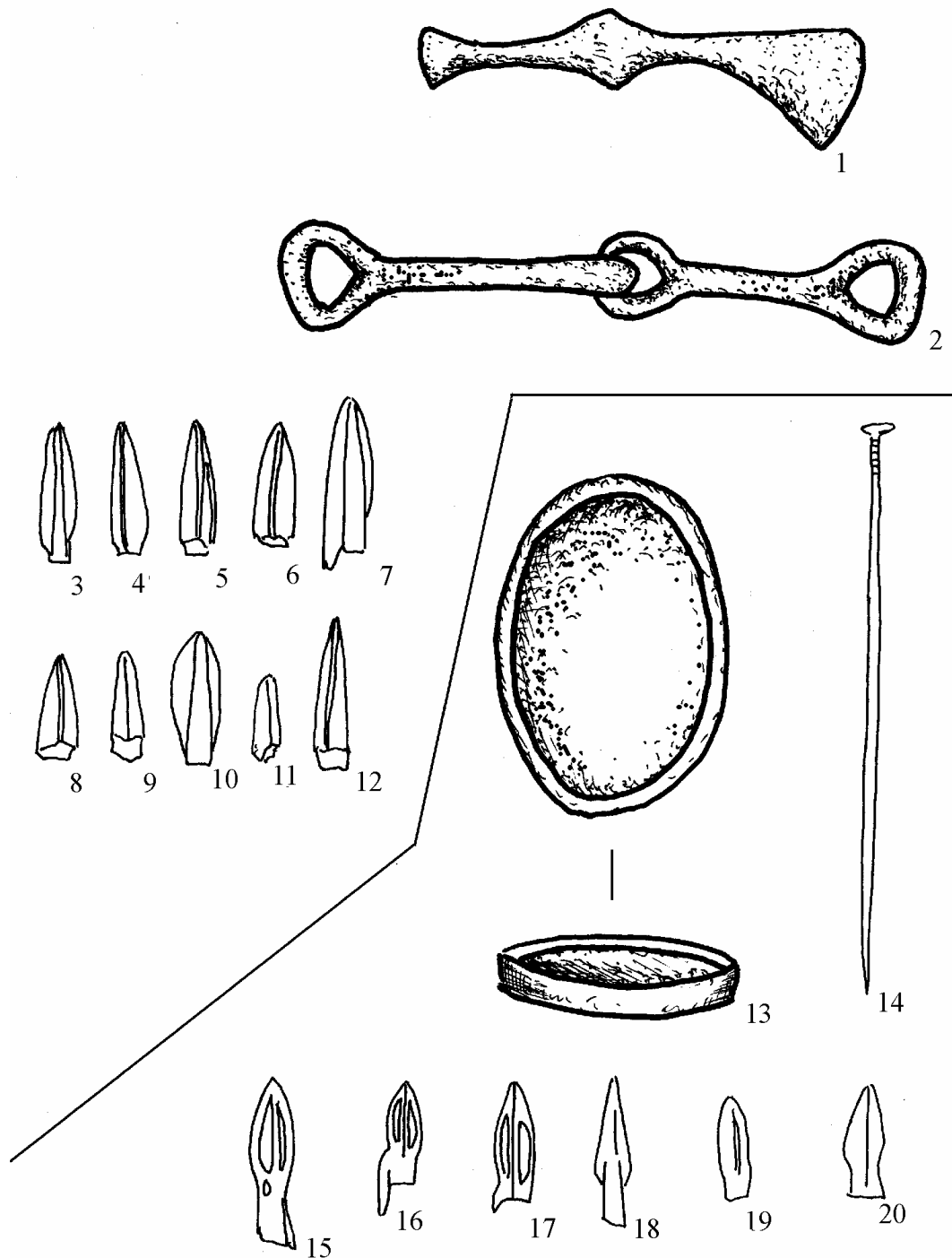

Рис. 6. Матеріали етапу II б: 1–12 – з кургану в Дуплиській (за: Сулімірський, 1936)

Fig. 6. Materials of stage II б: 1–12 – from burial mound in Duplys'ka (by: Сулімірський, 1936)

Вищенаведені аналогії цікаві тим, що всі вони: краснознаменські кургани № 1 (південна гробниця), 3, 6, 7 та курган № 406 Журівки, – згідно з періодизаційною схемою І. Медведської (1992), відносяться до РСК-2 тобто до кінця першої – другої чверті VII ст. до нар. Хр. [Медведская, 1992, с. 89].

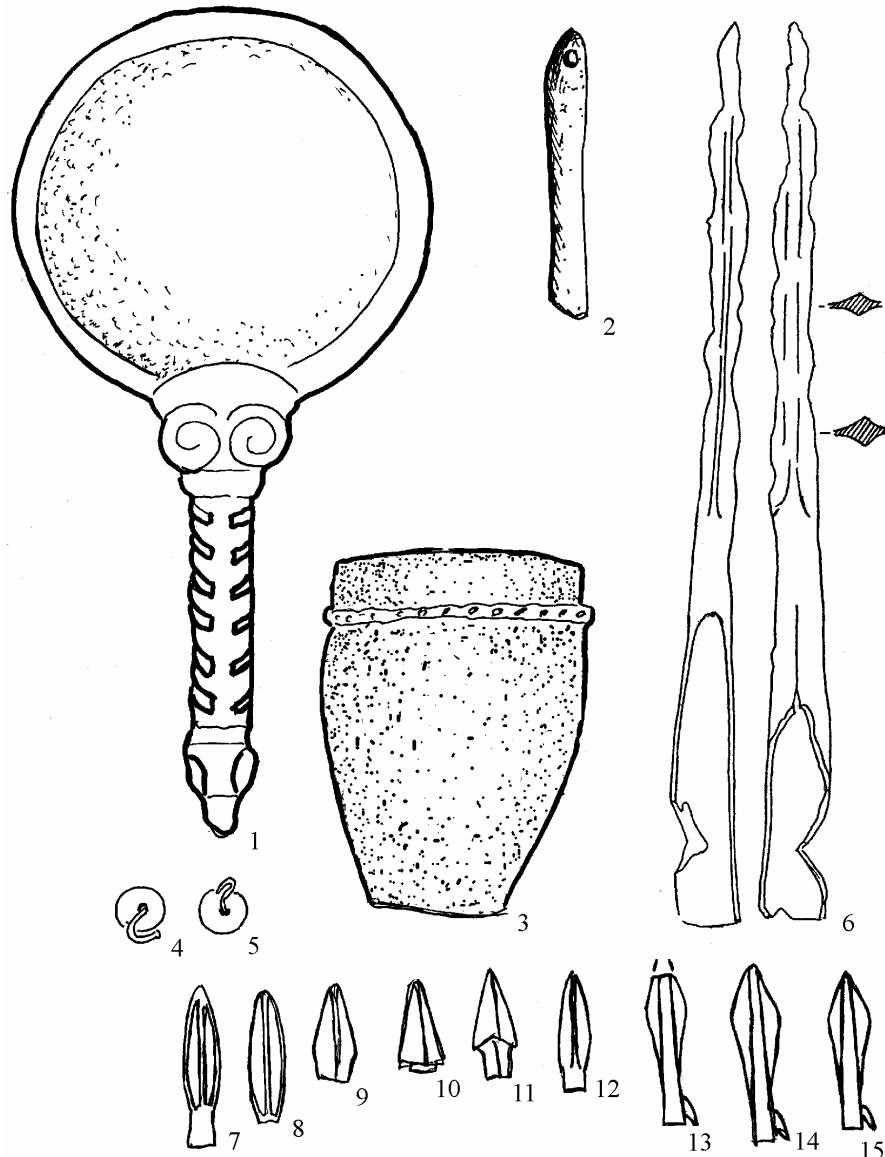

Рис. 7. Інвентар етапу II б з кургану II Братишева (за: Сулімірський, 1936)

Fig. 7. Inventory of stage II b from burial mound II in Bratyshev (by: Сулімірський, 1936)

Що можуть означати ці паралелі до коцюбинецьких знахідок для корекції хронології середньодністровської (західноподільської) групи? Одним з важливих висновків даного співставлення є те, що вперше в комплексі з вуздечним набором такого раннього (ранньокелермеського) часу як Коцюбинчики II, трапився фрагмент бронзового дзеркала з боковим руків'ям з трьома рельєфними ребрами (хоча, притаманними для РСК-2 вважають, як відомо, дзеркала з центральною ручкою). Можливо, розглядуваний коцюбинецький комплекс зафіксував один з найраніших проявів запровадження дзеркал з боковим руків'ям на західноподільських теренах, що в центральноєвропейській шкалі відповідає середньому і пізньому HaC2 [за Trachsel, 2004].

Рідкісну як для Західного Поділля знахідку – половину кам'яної овальної в плані плити-розтирача з бортиком по краю – виявлено перед 1902 р. в кургані біля с. Кругла (сьогодні

Борщівський район Тернопільської області). Про це першу інформацію подав М. Гроховський від своєї кухні Банатовської (зі Смольницьких), яка, власне, мала масток в Круглій над Збручем і передала йому викопані під час розкопування кургану речі. Як згодом встановив М. Гроховський, мова йшла про підкурғанне поховання, в якому кістяк небіжчика ніби-то знаходився у сидячому положенні, а вищезгаданою кам'яною овальною плитою була прикрита його голова [Grochowski, 1904, s. 131–133]. Розміри цієї плити 25×17 см, висота 4,5 см, висота бортика зі середини 1,2–1,4 см, вага 2,2 кг (рис. 6, 13). З інвентаря цього ж кургану походить бронзова шпилька довжиною 12,6 см з незначним потовщенням на стержні і плоскою голівкою, а також 6 бронзових та 1 кістяний наконечники на стріли. Один з бронзових наконечників довжиною 4,0 см належав до дволопатевого типу, мав листоподібну голівку, довгу втулку з шипом на краю (рис. 6, 15). Інші два вістря – тригранні з короткими втулками, з яких найменший 2,5 см у довжину. Решта три вістря – трилопатеві, причому в одного з них втулка майже схована (хоча і присутній шип), а другий – з маленькою голівкою, масивною втулкою та довгим відстовбурченим від втулки і опущеним донизу шипом (рис. 6, 16), нагадує за формою бронзовий наконечник з південної гробниці краснознаменського кургану 31 [Петренко, 2006, с. 129, табл. 54, ряд 73-г, крайній зліва]. В курганах № 2 і № 3 з Круглої, які М. Гроховський розкопав 1902 р., знайдено по одному похованому. Кожен з померлих лежав у скорченому положенні, а в головах були розкладені заупокійні дари у вигляді кількох керамічних посудин. З цих знахідок опублікований лише один чорнолискований черпак з низькою чашею діаметром 12,5 см і висотою 3,7–4,2 см та високим петельчастим вушком [Grochowski, 1904, s. 141; Sulimirski, 1936, s. 74], який за формою нагадує один з черпаків кургану V Братишева.

Пам'ятки етапу II б. В світлі цього, вже по-іншому постає перед нами й знаний ще з передвоєнного часу комплекс кургану IV Братишева з розкопок Т. Сулімирського 1934 р., в якому, окрім кількох керамічних посудин, штифта від прикраси, шпильки, намистини та бронзового литого дзеркала аналогічного типу, виявлено фрагмент кам'яної овальної в плані плити-розтирача з бортиком по краю (фото 1). Це поховання (жінки?) перекрите не курганным насипом, а представляло собою своєрідну архітектурну конструкцію (рис. 8, 1).

На нижньому краю диску дзеркала з Братишева IV зображено лежачого оленя з підкуленими під живіт ногами, а на кінці руків'я – пантеру з притиснутим і заокругленим на кінці хвостом (рис. 8, 4). Саме руків'я, як і руків'я з Коцюбинчик II, має на своїй поверхні три рельєфних ребра¹². За класифікацією Т. Кузнецової, екземпляр з Братишева відноситься до II класу, II відділу, I групи II типу, I-го виду I-го варіанту [Кузнецова, 2002, с. 156, табл. 87 (№ 88), с. 165]. Також три рельєфних ребра, кожне з яких “сплетене” з двох стрічок – бронзової (основа?) і залізної, бачимо на “дзеркалі-фіалі (патері)” з кургану I з Шутнівець з розкопок А. Гуцала 1996 р. [Гуцал, 2009, с. 133].

Про віднесення шутнівецького “дзеркала-патері” до часу не пізніше HaD1 [за Trachsel, 2004], тобто не пізніше третьої чверті VII ст. до нар. Хр., свідчить інкрустація його залізною тасьмою (рис. 13, 3), використання якої в аналогічний спосіб засвідчено на “дзеркалі-патері” з Братишева II [Sulimirski, 1936, s. 55, tabl. V, 2a], на що вказують й самі наші кам'янець-

¹² По-перше, бокові руків'я у бронзових литих дзеркал, як відзначають дослідники, є винаходом землеробського (осілого) населення, є йому притаманними і саме з цим населенням безпосередньо пов'язані [Кузнецова, 2002, с. 139]. По-друге, досі залишається нез'ясованим питання, чому дзеркала із зображенням оленя у характерному для цього часу звіриному стилі, абсолютно відсутні у районах (наприклад, у степовій зоні Українського Причорномор'я), які антична традиція і наукова історіографія пов'язує зі скіфами-кочівниками? По-третє, такі дзеркала, як з Братишева IV, Т. Кузнецова вважає за культові посудини, які називає “дзеркала-фіали (патері)” зазначаючи, що робочою поверхнею у таких виробах була сторона без бортика [Кузнецова, 2002, с. 205, 207]. Нам здається навпаки – основною при ритуально-магічних маніпуляціях, була поверхня з бортиком, куди наливали рідину і, власне, лише після цього дзеркальна поверхня наливої рідини (яка була обмежена з усіх сторін згаданим бортиком) і ставала “головною робочою поверхнею” розглядуваного т. зв. дзеркала. Т. Кузнецова розрізняє дві категорії таких виробів: власне дзеркала (з голівкою барана на зразок Братишева IV) та патері (котячий хижак на кінці руків'я Братишева II), появу яких пов'язує з кельтами Аполлона і Діоніса [Кузнецова, 2002, с. 208–212]. А відсутність дзеркал і патерів вищезазначених типів “...в степових районах і малочисельність їх в Лісостепу дає підстави для сумнівів, що скіфи (кочівники – М.Б.) могли мати якесь відношення до їх поширення” [Кузнецова, 2002, с. 208–212].

подільські колеги, а також форма черпака з шутнівецького комплексу, яка схожа з черпаками з кургану II Івахнівець та кургану V Братишева.

Крім того, комплекс Братишева II (в якому знайдено схоже за схемою комбіноване – біметалічне “дзеркало-патера” – фото 2), на відміну від вищезгаданої шутнівецької пам'ятки, в якій небагато виразних датуючих матеріалів, є у значно кращому положенні, оскільки включає сагайдачний набір із 9-ти бронзових наконечників [Sulimirski, 1936, s. 55, tabl. V].

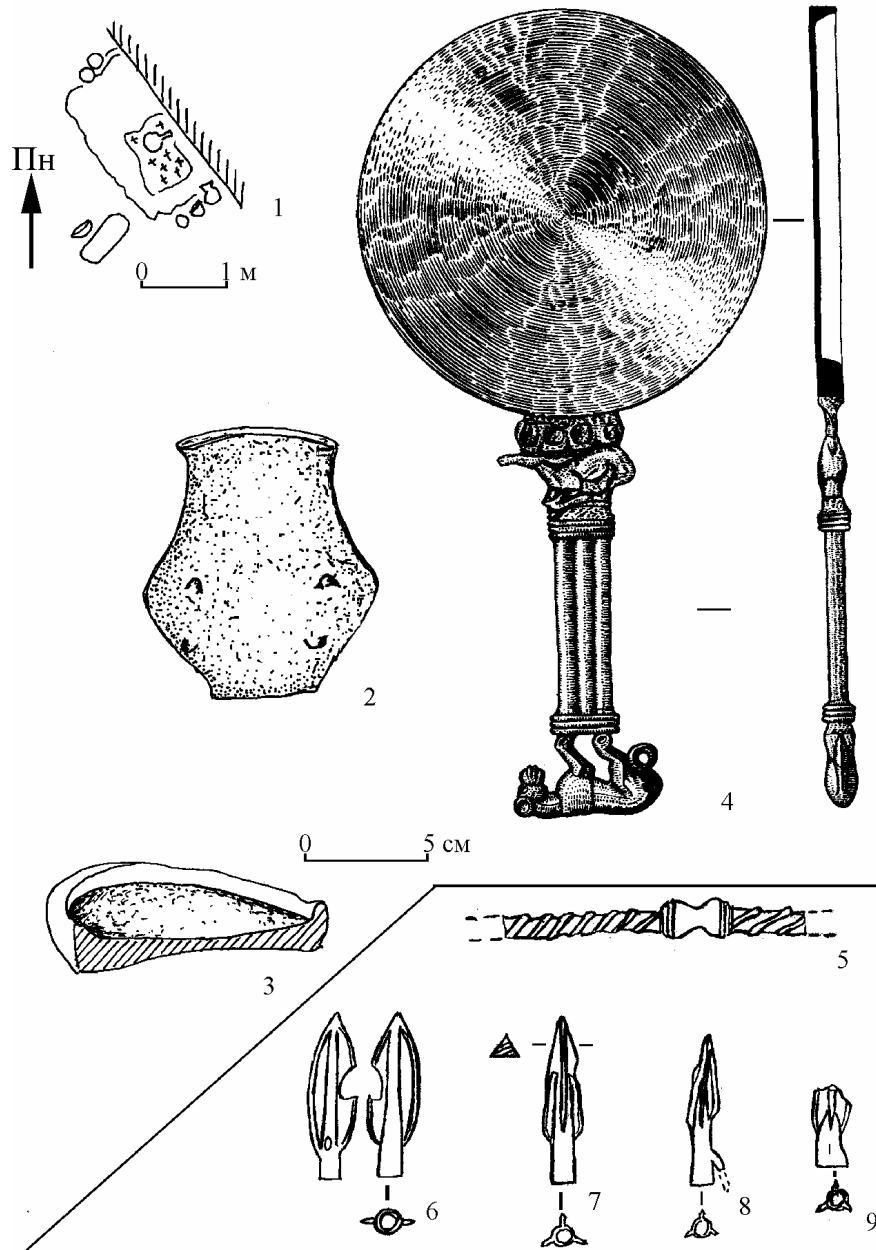

Рис. 8. Схематичний план та частина матеріалів (1–4) з кургану IV Братишева (за: Сулімірський, 1936); 5 – 9 – знахідки з поховань етапу III в Глубочку (за: Свешніков, 1959)
Fig. 8. Schematic plan and part of materials (1–4) from burial mound IV in Bratyshev (by: Сулімірський, 1936); 5 – 9 – finds from burials of stage III in Hlubochok (by: Свешніков, 1959)

Причому три з них – дволопатеві довговтульчасті з видовжено-ромбічною голівкою і з шипом на краю втулки (рис. 7, 13–15), а три – тригранні коротковтульчасті, з яких один зі схованою втулкою (рис. 7, 9–11). За співіснуванням в одному наборі наконечників стріл різних

типів, екземпляри з Братишева II дещо нагадують основні (ранньокелермеські) типи наконечників із сагайдачного набору кургану № 406 Журівки.

Схожість між такими специфічними комплексами як Братишів II і Шутнівці I ще й у тому, що і тут, і там маємо справу з речовим комплексом представника військової аристократії, оскільки в братишівському захороненні також представлене залізне вістря списа зі схожою лавролистою формою пера (рис. 7, б), а крім того, залізний ніж, кам'яний оселок із залізним окуттям на кінці, дві електрові сережки цвяхоподібного типу (в кургані Шутнівці I знайдено одну сережку аналогічної форми з електру). Зрештою, в кургані Братишів II знайдена одна бурштинова намистинка і одна жовта пастова, тоді як в шутнівецькому комплексі А. Гуцалом виявлена одна намистинка з “бородавками”.

Незважаючи на виразно мілітарний характер комплексу Братишева II (вістря списа, точильний брусок, сагайдачний набір), в ньому, окрім двох електрових сережок, знайдено також дві бронзових шпильки з потовщенням на стержні і цвяхоподібною (принаймні, в одній з них), голівкою. Схоже поєднання в одному комплексі рис “чоловічого” і “жіночого” інвентаря спостерігаємо й у кургані I з Шутнівець, в якому, крім залізного вістря списа довжиною майже 32 см, виявлено 2 бронзові цвяхоподібні сережки і одну, такої ж форми, зроблену з електру, а ще понад 300 каолінових намистинок [Гуцал А., Гуцал В., 2009, с. 128, рис. 2]. Отож, перед нами вимальовується певна специфіка інвентаря, який включає біметалеві “дзеркала-патери”, який, разом з вищенаведеними знахідками, можна “прочитати” як поєднання рис військового і жречеського. Якщо підтвердиться припущення Т. Кузнецової про функціональне призначення “дзеркал-пATER” саме як предметів культу, то в стосунку до таких комплексів як Братишів II та Шутнівці I слід, мабуть, вести мову про ймовірність захоронення в них осіб, які не лише займали привілейоване становище у тогочасній військовій ієрархії, але й при житті могли виконувати також певні функції релігійно-ритуального характеру.

Вищезгадані цілі і фрагментовані кам'яні, овальні в плані плити зі слідами іноді значної стертості на поверхні¹³, які фіксуємо в підкурганних комплексах Середнього Придністров'я на етапі Іа, продовжують використовуватися за тим самим призначенням і в наступні десятиліття – по третю чверть VII ст. до нар. Хр. включно. Цікавим є контекст знаходження таких овальних плит, про що можемо судити з розкопок Ф. Пуляським близько 1900 р. кургану біля с. Скіпче (сьогодні Городецький район Хмельницької області), який сягав в діаметрі близько 13 м і 1,7 м у висоту. В конструкцію насипу останнього входили особливо великого розміру брили, які в плані утворювали ніби коло діаметром 10 м (Ф. Пуляським досліджено площу лише в межах цього кола). На гл. 1,8 м натраплено на шар (автор називає його Kulturschichte), в якому знайдено кістки тварин, вугілля та керамічні посудини. Цей шар утворювала ніби виліплена руками глина, “грубі брили якої були дуже тверді. Ці брили за формою мали певну подібність до сирцевої цегли, однак жодної системи в їх розташуванні не простежувалось” [Pulaski, 1904, s. 37].

В центрі лежали лише хаотично нагромаджені кістки двох людських скелетів, причому в такий спосіб, що гомілкові кістки лежали над ліктевими і раменовими. Особливості будови чоловічого кістяка свідчать “...про міцну статуру і атлетичну мускулатуру особи, натомість другий (скелет), який зберігся гірше, ...належав молодій особі, стать якої зараз визначити вже неможливо, однак суглоби кістяка якої остаточно ще не були сформовані” [Pulaski, 1904, s. 36]. З північно-західної сторони біля кісток, похованих на одній з вищезгаданих “цеглоподібних” брил, лежала овальна в плані плита довжиною 27 см і шириною 17 см, яка була зроблена з грубозернистого граніту попелястого кольору і на краях мала бортик, який виступав на 3,2–3,4 см. Як видно з опублікованого нещодавно рисунку цієї плити, внутрішня – центральна її частина має виразні сліди стертості [Wegrzynowicz, 2001, s. 45, рис. 38a]. А з огляду на те, що і аналогічна за формою, але – вдвічі більша за розмірами плита з кургану

¹³ Наприклад, в кургані Братишів V Т. Сулімірським виявлена половина такої овальної кам'яної плити (рис. 8, 3) розміром 33×23 см і висотою бортика 7 см, середина якої дуже сильно стерта [Sulimirski, 1936, s. 55]. Отже, первісна довжина таких плит могла сягати близько 65 см у довжину.

Братишів V також “...в середній частині була дуже сильно стерта” [Sulimirski, 1936, s. 55], вважаємо за можливе й надалі говорити про овальні кам'яні плити, як про “плити-розтирачі”.

Цікавим є також спостереження Ф. Пуляського про те, що безпосередньо біля овальної плити-розтирача лежало два уламки реальгару¹⁴ і шматок природної сірки [Pulaski, 1904, s. 37]. Шматки цих мінералів досить великі.

Наприклад, вага двох кусків реальгару, які лежали біля овальної плити-розтирача, становила понад 2 фунта аптечних, що, на думку першовідкривача, унеможливило їх випадковість саме у цьому місці (для порівняння: в кургані біля сусіднього с. Серватинці біля двох керамічних посудин лежало два чотиригранні шматки сірки, які, як було видно з їх форми, були відрізані від більших шматків) [Pulaski, 1904, s. 34]. Ще одну овальну в плані плити-розтирач також з бортиком на краю знайдено 1872 р. під час розкопок кургану в Сапогові (суч. Борщівський район на Тернопільщині). Зроблена плита з дрібнозернистого пісковика червоного кольору і має розміри 39×20 см, висота бортика 4 см, глибина 1,5 см [Sulimirski, 1936, s. 73].

Найближчі і єдині у всій Східній Європі аналогії до овальних плит-розтирачів з Братишева IV, Круглої, Серватинців та Скіпча, знаємо лише з Ольвії та з Українського Лісостепу: з курганів у Бобриці, Журівці, Реп'яхуватій Могилі, з Роменських курганів та ін.

Примітно, що овальні плити-розтирачі разом зі шматками реальгару знайдені аж в одинадцяти (!) комплексах архаїчного некрополя Ольвії, причому іноді реальгар лежав поруч з овальними плитами-розтирачами [Бессонова, 1991, с. 94]. Віднайдення в кургані Братишів IV частини такої овальної плити-розтирача разом з бронзовим дзеркалом (у співставленні з 19-ма комплексами найдавніших захоронень Ольвії, в яких овальні плити-розтирачі також знаходились разом з бронзовими дзеркалами) свідчить про широке розповсюдження поховальних церемоній (окремих служителів конкретного культу?), в яких були задіяні ці предмети не лише в Українському Причорномор'ї, але й таких віддалених областях, як Середнє Придністров'я. Аналіз цього специфічного культу, в якому були задіяні овальні кам'яні плити і бронзові дзеркала, доводить, що та різка границя між т.зв. світом варварів і античними містами-державами українського Півдня (яку десятиліттями офіційна наука так наполегливо пропагувала) при роботі над фактажем не витримує критики. Взаємостосунки цих двох спільнот – північнопричорноморської і прилеглої лісостепової (особливо на рівні релігії та поховального обряду), – судячи з усього, не мали того конфронтаційного характеру, який традиційно звикли їм приписувати.

Рідкісний тип підкурганної поховально-поминальної споруди дослідив 1884 р. український шляхтич В. Федорович біля с. Новосілка Гримайлівська, що в околиці містечка Товсте біля Скалату на Тернопільщині. Діаметр кургану сягав близько 30 м, висота 3,8 м [Fedorowicz, 1888, s. 186–190]. Верхній шар насипу сягав товщиною 1,6 м, складався із суглинку, під яким знаходився потужний (до 1,2 м товщиною) шар вапнякових каменів. Чим глибше, тим більші зустрічались брили. На глибині близько 2,8 м від поверхні насипу (тобто, на висоті 1 м над рівнем сучасної поверхні), направлено на дубові частково спорохнявілі стовпи товщиною 30–40 см, які мали брунатно-червоний колір і стояли один від одного на відстані не менше 1 м. В кожному разі, зазначає першовідкривач, стовпи розміщені в такий спосіб. Ніби мали підтримувати стіни і стелю якоїсь споруди [Fedorowicz, 1888, s. 187]. Причому, текстура стовпів, які майже на один метр височіли над долівкою, була дуже виразною, хоча саме дерево спорохнявіле. Натомість, та частина стовпів, яка опущена в землю, цілком зогнила і перетворилась у сипку субстанцію фіолетово-попелястого кольору. “Стовпи ті, – пише В. Федорович, – були очевидно вкопані в землю до половини...діри, в які вони були опущені, довкола були утрамбовані глиною. Трохи нижче рівня сучасної поверхні було розчищено ліпну підлогу, яка була збудована в той спосіб, що спершу було викладено кам'яну виростку, яку зверху обмазали жовтою глиною товщиною у три пальці. Поверх неї вимащено

¹⁴ Реальгар – це отруйне сполучення миш'яку, використання якого впродовж довшого часу негативно впливає на людське здоров'я [Таиров, Бушмакин, 2001, № 1; Мошкова, 2000, с. 212].

ще шар твердої білої глини... На тій підлозі знайшов скелет рослого чоловіка, ноги якого були рівно випростані в південному напрямку. Починаючи з району ребер, кістки були подрухотані і лежали без порядку. З їх розташування можна припустити, що небіжчик був похований у сидячій позиції, а коли дерев'яна споруда спорохнявіла і завалилася, то падаюче дерево і каміння привалило верхню половину тіла глибоко втиснувши в підлогу частину кісток зі скелету. Це припущення підтверджує й та обставина, що зуби, фрагменти щелепи і частини черепа були розчищені біля стегон, що було можливе лише за позиції сидячи...” [Fedorowicz, 1888, s. 187–188].

Праворуч скелету на відстані понад 2 м біля одного зі стовпів на ліпній підлозі на відстані 30 см одна від одної стояли дві чорнолисковані керамічні посудини: перша – висока двохуха корчага, в якій знаходились кістки ягняти або молоденького теляти і кісточки якогось птаха; друга посудина – тонкостінна чорнолискована мисочка діаметром 20 см з висотою вінець 3 см, під якими наліплений пружок. По центру денця, яке мало 10 см в діаметрі, є витиснута зі середини випуклість діаметром 3 см і висотою 1 см. Поблизу кераміки знайдено кістяну паличку-застібку довжиною 9 см, яка легко звужена на кінцях і з врізкою 6 мм по середині¹⁵. На ліпній долівці знайдено також кістяні вироби у вигляді різьки з отворами по 5 мм кожен та 12 частин від кільканадцяти залізних вудил. Особливий інтерес становили залізні лусочки від панцира у вигляді прямокутних бляшок довжиною 2 см і шириною 1,5 см, причому “...нижня, коротша частина є у них заокругленою, тоді як протилежна – верхня, має гострі кути під якими знаходяться наскрізні дірочки. Ті бляшки виглядають ніби луска на карпі. Ці лусочки, які заходили одна за одну і будучи нашитими на шкіру утворювали панцир лускатого типу” [Fedorowicz, 1888, s. 189].

З огляду на специфіку влаштування долівки, яка аналогічна до долівки курганів у Швайківцях та Коцюбинчиках II, та конструктивні особливості самої споруди (наприклад, утрамбування стовпів, у верхній частині ям глиною, що кілька разів засвідчено в кургані Коцюбинчики II), пам'ятка може бути віднесена до етапу Пб в пропонованій періодизації пам'яток Середнього Придністров'я.

До цього ж етапу відносимо і розкопаний А. Кіркором курган I біля с. Дуплиська (сучасний Заліщицький район Тернопільської області), який мав діаметр до 12 м і висоту до 1 м. В насипі на глибині 0,7 м знайдено бронзові стременоподібні вудила довжиною 15 см та глиняну посудину, яка стояла поруч. Нижче цих знахідок на глибині 0,9 м – розчищено потужне згарище діаметром близько 2,5 м і товщиною 40 см, яке складалось з попелу, який перемішаний з дрібними кісточками. Згарище лежало на кам'яній вимостці, яка зверху обмазана глиною і випалена. Серед згарища знайдено 10 бронзових наконечників стріл, з яких два дволопатеві, один з них мав листоподібну голівку і сховану втулку, а другий – ледь виступаючу втулку і одну з лопатей у вигляді шипа (рис. 6, 3, 7). Решта наконечників – один трилопатевий з короткою втулкою і 6 тригранних з короткими втулками [Sulimirski, 1936, tabl. VIII, a-j]. Крім того, трапився один кістяний чотиригранний в перерізі наконечник, фрагмент залізного ножа та залізна бойова сокира (рис. 6, 1). На краях згарища розчищено багато кісток тварин, вугілля і уламки посуду. З огляду на майже рівну спинку і сильно опущену нижню частину леза сокири з Дуплиськ, цей екземпляр дуже подібний до залізної сокири з кургану у Швайківцях (фото 3–4). З цієї причини, а також після аналізу наконечників стріл, які, в основному, синхронні часу Реп'яхуватої Могили I, курган в Дуплиських є підстави відносити приблизно до етапу Пб. Не протирічає такому співставленню і бронзові стременоподібні вудила з Дуплиськ (рис. 6, 2), єдиною прямою і територіально найближчою аналогією до яких на сьогодні є такої ж форми бронзові вудила з розкопок О. Ганіної 1970 р. на

¹⁵ В. Федорович правильно припускає, що цей виріз призначений для фіксації ремня або шнура. Однак вважав, що “...з вигляду цього знаряддя можна зробити висновок, що воно служило для спинання одяжі, оскільки давніше подібні палички-застібки використовували для спинання під шиєю бурки закиненої за плечі” [Fedorowicz, 1888, s. 189].

поселенні в с. Залісся Борщівського району Тернопільської області [Ганіна, 1984, с. 76, рис. 6, 3].

До етапу ІІб відносимо також курган в Круглику. Як відомо, в сагайдачному наборі цього комплексу присутні два архаїчного типу дволопатевих наконечників стріл, з яких один має видовжено-ромбічну голівку, другий – широку листоподібну голівку і сховану втулку, яка, як підмітила Г. Смірнова, нагадує вістря стріл з кургану № 15 в Стеблеві, який С. Скорим і В. Клочко датований VIII ст. до нар. Хр. [Скорый, 1997]. Ці два архаїчні типи стріл, які представлені в Круглику, виходять з ужитку вже до середини VII ст. до нар. Хр. і їх спорадична поява в комплексах два-три десятиліття пізніше мало ймовірна. Решта стріл з Круглика – трилопатеві (5 листоподібних і два трикутно-склепінчастих), а також 6 тригранних. В цілому, ця ситуація дещо нагадує співвідношення типів наконечників стріл в кургані ІІ Братишева (див. вище). Таке співіснування наконечників стріл різних типів, які демонструє Круглик згідно з І. Медведською (1992), є притаманним для кінця РСК-2, з чим Г. Смірнова погоджується, але... чомусь передатковує Круглик на останню чверть VII ст. до нар. Хр. [Смирнова, 1993, с. 111]. Така пізня дата Круглика, окрім багатьох інших моментів (наприклад, миски з канелюрами на внутрішньому боці, яка притаманна для раннього Феріджеле та далеко не найпізнішого сагайдачного набору), є невмотивованою, а тому – неприйнятною.

З етапу ІІб на Середньому Придністров'ї знаємо привізну гончарну кераміку. Так, із с. Залісся Борщівського району Тернопільської області з розкопок О. Ганіної відомі фрагменти іонійської кераміки: хіоські амфори, які розписані пурпурно- та темно-червоними смугами, що характерні для VII ст. до нар. Хр. [Ганіна, 1984, с. 74, 77]. Цікаво, що поселення біля с. Залісся і Іване-Пусте цього ж району, на яких виявлені уламки хіоських амфор з білою обмазкою, є єдиними пунктами з такого роду керамікою, які розташовані західніше Немирівського городища [Вахтина, 1998, с. 40].

ЕТАП ІІІ (остання чверть VII – перша чверть VI ст. до нар. Хр.)

Середньодністровські (західноподільські) пам'ятки цього етапу синхронізуємо з курганами Гуляй-Город 38, Репяховата Могила 2, Келермес ІІІ, а в центральноевропейській шкалі – з горизонтом “змішаних” (фінальнокаленденберзьких-протовекерцугських) комплексів та з ранньою фазою векерцугської культури, що відповідає середньому і пізньому NaD1 і ранньому NaD2 [за Trachsel, 2004] та горизонтами 5 і 6 за Parzinger, (1988). Характеризується зникненням комплексів із бронзовими дзеркалами з бічним трьохваликовим руків'ям. Натомість, з'являються: 1 – бронзові дзеркала з боковим плоским руків'ям (Братишів V, Теклівка 3, Івахнівці ІІІ, Коцюбинчики І, пох. 3), які на етапі ІІІб іноді мають приклепане плоске залізне руків'я (Городок, Постолівка); 2 – черпаки з плиткою чашею і дуже високим петельчастим вушком, яке завершується роздвоєним (дволопатеvim) або трикутноподібним (серцеподібним) наліпом (Братишів V, Качанівка, Івахнівці ІІ, Теклівка 3 та ін.); 3 – елементи кінської упряжі у вигляді бронзових кілець з 4 або 5 кілечками на зовнішньому краю для фіксації нащічних та перехресних ременів оголів'я (Сокілець ІІІ, Теклівка 1); 4 – в сагайдачних наборах значне місце займають тригранні вістря з короткою або схованою втулкою (Сокілець ІІІ, Теклівка 1), хоча переважають трилопатеві гостролистоподібні вістря граціального вигляду (в т.ч. вузькі й дрібні) при майже повній відсутності дволопатевих з виділеною втулкою; 5 – розподільчі бронзові пряжки у вигляді голови барана (Теклівка І); 6 – кістяні шпильки з орнаментованими концентричними колами щитками (Оселівка, Коцюбинчики І, пох. 3) або кістяні шпильки зі щитком у вигляді голівки птаха з хижо загнутим донизу дзьобом (Іване-Пусте, Селище, Коцюбинчики І, пох. 3); 7 – характерні форми місцевої і привізної гончарної кераміки. Як припускаємо, на етапі ІІІаб в середньодністровській (західноподільській) групі повністю виходять з ужитку захисні обладунки пластинчастого типу.

Одним з найраніших курганів етапу ІІІа є, мабуть, Братишів V, діаметр насипу якого сягав близько 25 м, а висота до 2 м, розкопаний Т. Сулімірським навесні 1932 р. [Sulimirski,

1936, с. 57–59]. Тоді центральна частина кургану V розкопана дослідником у вигляді кола діаметром 10 м, а через весь курган прокладена траншея. Інвентар складався з опуклобокої корчаги, миски, двох черпаків івахнівського типу, залізного вістря на спис з досить архаїчною лавролистою формою пера і 7 бронзових наконечників стріл, з яких два дволопатеві (один – з підромбічною голівкою), три трилопатеві (два з короткими втулками) і тригранні, а також бронзове дзеркало з приклепаним плоским руків'ям з місяцеподібним торцем та ін. (рис. 9, 1–13).

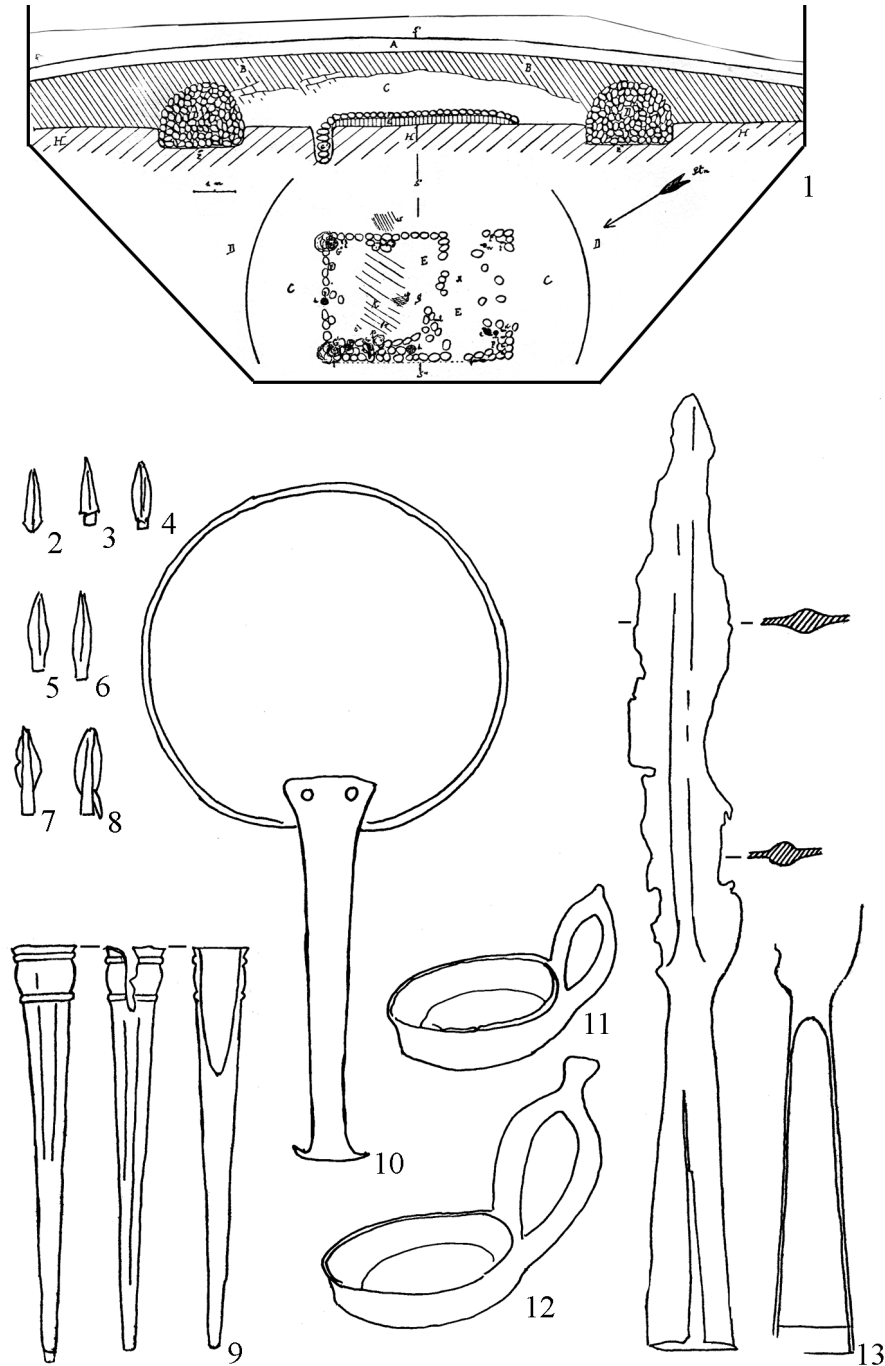

Рис. 9. Матеріали етапу III а: схематичний план та інвентар кургану V Братишева (за: Сулімірський, 1936)

Fig. 9. Materials of stage III a: schematic plan and inventory of burial mound V in Bratyshev (by: Сулімірський, 1936)

Цікавим і, як більшість західноподільських курганів, все ще малознаним продовжує залишатись курган II біля с. Івахнівці (тепер Городоцький район Хмельницької області), досліджений Ф. Пуляським близько 1900 р. Діаметр кургану сягав 15 м, висота 1,3 м. Курган досліджували двома навхрест закладеними траншеями по 4 м ширини кожна. Пох. № 1 представляло собою яму розміром 3,5×2,2 м, яка була облицьована брилами та була вкопана на глибину 0,5 м від рівня стародавньої поверхні. На долівці лежав покійник у легко скорченій

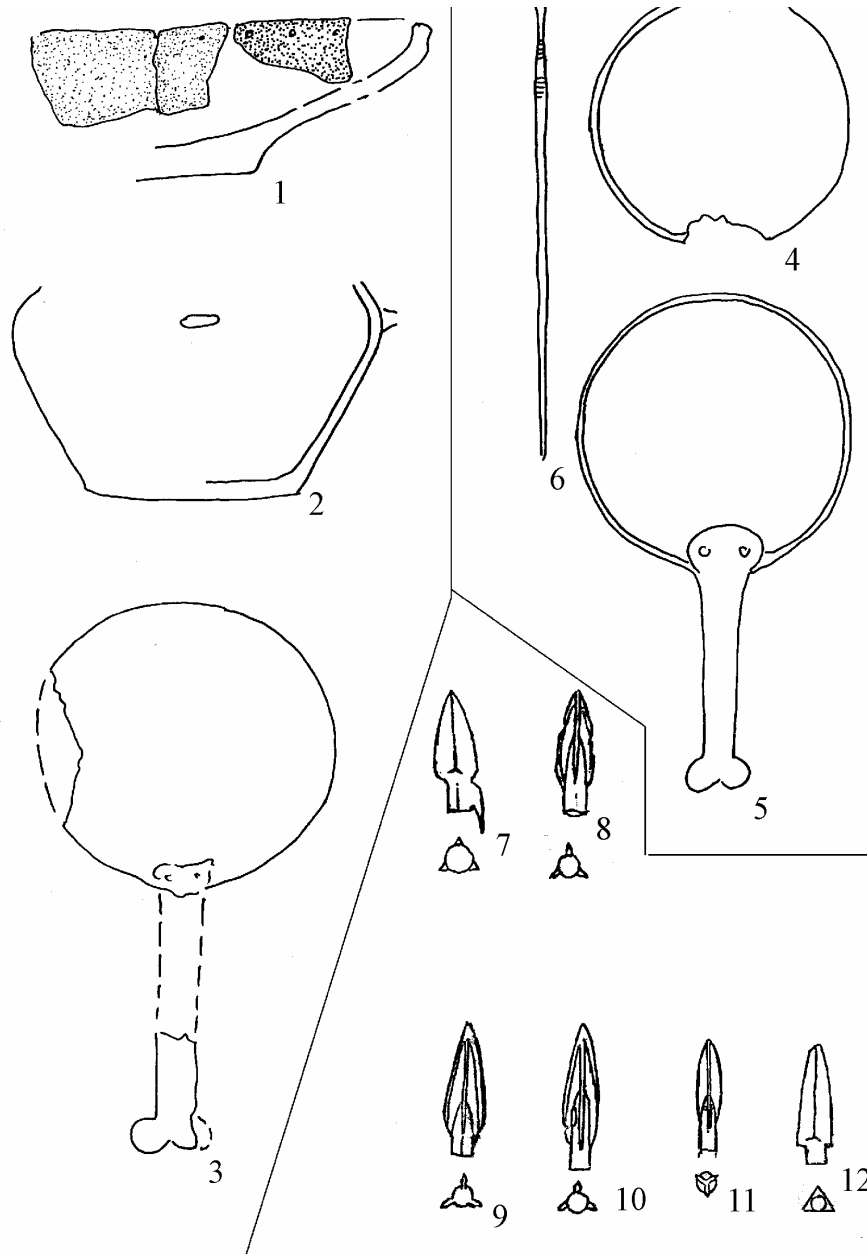

Рис. 10. Матеріали з поховань етапу II–III: 1–3 – з курганів в Городку (за: Сулімірський, 1936), 4–6 – з кургану III в Івахнівцях (за: Пуляський, 1902), 7–12 – з курганів в Братишеві (фонди археології Державного історичного музею у Львові)

Fig. 10. Materials from burials of stage III: 1–3 – from burial mounds in Horodok (by: Сулімірський, 1936), 4–6 – from burial mound III in Ivakhnivtsi (by: Пуляський, 1902), 7–12 – from burial mounds in Bratyshev (collections of State Historical Museum in L'viv)

позі головою на захід, руки мав витягнуті, ноги складені навхрест. З дев'яти наконечників стріл, які знаходилися по обидва боки ніг скелету, сім були, за словами Ф. Пуляського, трикутними і внизу втулок трьох з них було по шипу, решта два вістря – кістяні чотиригранні.

Поруч з правим стегном померлого лежало залізне вудило, яке за формою представляє собою локальний різновид між стременоподібними і округлими типами (рис. 11, 7), при цьому довжина більшої їх ланки 9 см, меншої – 7 см [Pulaski, 1904, s. 13]. Ці івахновецькі вудила цікаві своїми зовнішніми петлями, які за формою становлять перехідний тип до округлих. Найближчі аналогії вудилам з II-го івахновецького кургану К. Метцнер-Небелсік вбачає в Карпатському регіоні та східноальпійській зоні, де цього типу вудил особливо багато [Metzner-Nebelsick, 2002, s. 232, abb. 110; s. 516; пор.: Могилов, 2003, с. 132]. Примітно, що з обох сторін скелету поблизу раменових кісток знайдено два уламки залізного ножа довжиною 13,3 см, який мав пряму спинку товщиною 7 мм і отвір для заклепки на руків'ї (при зіставленні обидві половинки ножа зійшлися між собою).

Після розбирання кам'яних брил в південній частині кургану II Івахнівць (ближче до підніжжя) виявлено пох. № 2, яке представляло собою яму, опущену на 0,5 м нижче рівня первісної поверхні. На долівці лежав кістяк у скорченому положенні, орієнтований головою на північний захід, ногами на південь, права рука витягнута, ліва – зігнута. Біля кісток ніг виявлено 2 бронзових наконечника: перший, як і вістря з пох. № 1 цього ж кургану, мав тригранну голівку, другий – теж тригранну з короткою *“широкою основою та глибоким отвором на древко. З трьох граней тої основи опускалися донизу, паралельно древку стріли, три вуса”* [Pulaski, 1904, s. 14]. В різних місцях могили знайдено фрагменти розбитих скляних намистинок, які мали жовтий колір і біконічну форму. Крім того, в районі голови померлого в пох. № 2 другого івахновецького кургану знайдено завалене камінням скупчення глиняного посуду, а саме: мініатюрна мисочка, таких же малих розмірів два черпачка та три більших черпака, два з яких мали плитку чашу і високе петельчасте вушко з потоншеним на кінці наліпом (рис. 11, 8–9). Аналогічного типу черпак знайдений тридцятьма роками пізніше Т. Сулімірським в кургані V Братишева (див. вище).

Свого часу Ф. Пуляський зібрав відомості про ще один курган, який знаходився біля с. Івахнівці і розкопаний пару літ перед тим. За розповідями, під кам'яним насипом знаходилося два інгумаційних захоронення, біля яких знайдено багато уламків від великих посудин, бронзові наконечники стріл, шпильки різного розміру та бронзові дзеркала (рис. 10, 4–5). Перше з них мало залізне руків'я припасоване до диску трьома бронзовими заклепками; натомість, бронзове руків'я у другого дзеркала, яке на завуженому кінці завершується серцеподібною фігурою, припасоване до диску двома залізними заклепками [Pulaski, 1904, s. 19–20, rys. 16–17].

Про існування на етапі Шаб ґрунтових безкурганних захоронень, свідчить тілопальне поховання з Постолівки поблизу Копичинець на Тернопільщині, урна в якому зверху прикрита бронзовим дзеркалом [Гребеняк, 1915, с. 15]. З цього дзеркала зберігся лише диск діаметром 14 см з бортиком висотою 0,5 см, а те, що руків'я у нього було залізне, свідчили його залишки на краю диску та сліди від двох залізних заклепок. В центрі самого диску збереглися сліди ручки-ухвату [Reichl, 1936, s. 147]. Отже, не виключено, що тут маємо справу з дзеркалом ранішого часу (етап Іб/Іа для Середнього Придністров'я), яке в пізніший час, після того, як центральна ручка була зіпсувана (так само, як у випадку з дзеркалом з Ленківця), покладене шляхом приклепання бічного руків'я.

Цілий комплекс, який, судячи з усього, відноситься до часу не раніше кін. VII – поч. VI ст. до нар. Хр., походить з Городка Заліщицького району Тернопільщини, хоча й частково знищений аматорськими розкопками. Тутешній курган діаметром 19 м і висотою 1,5 м одразу після сплюндрування обстежений Т. Сулімірським в липні 1934 р. На думку дослідника, довкола центральної частини була кругла в плані замкнута викладка-мур шириною до 1 м і діаметром 7 м. В центрі знаходилась кам'яна вимостка, яка в північно-західній (неторкнутій і дослідженій Т. Сулімірським) частині вимашена розробленим рідким вапном на товщину до 1 см. На цьому вапняному шарі лежав кістяк небіжчика, з західної сторони якого знаходились залізний ніж, кілька бронзових тригранних наконечників стріл з малою або схованою втулкою, бронзова шпилька, а також бронзове дзеркало з диском діаметром 14,2 см та фрагмент залізного плоского руків'я від нього, яке припасовувалось за допомогою трьох заклепок

(рис. 10, 3). Висота бортика диску неоднакова: 4,5–9,0 мм. Торцева частина залізного руків'я, як і схоже руків'я дзеркала кургану в Івахнівцях, роздвоєна і серцеподібна, що, на думку І. Райхль нагадувало “*ремінісценції волют*” [Reichl, 1936, s. 147].

Рідкісний тип захоронення зафіксований відомим західноукраїнським археологом Іваном Бриком у 1928 р. біля с. Качанівка поблизу м. Скалат на Тернопільщині. В центрі кургану, який мав діаметр 22 м і висоту 1,2 м, знаходилась масивна чотирикутна (?) в плані споруда розміром 4,5×5,0 м і висотою 1,5 м, яка влаштована безпосередньо в курганному насипі над рівнем

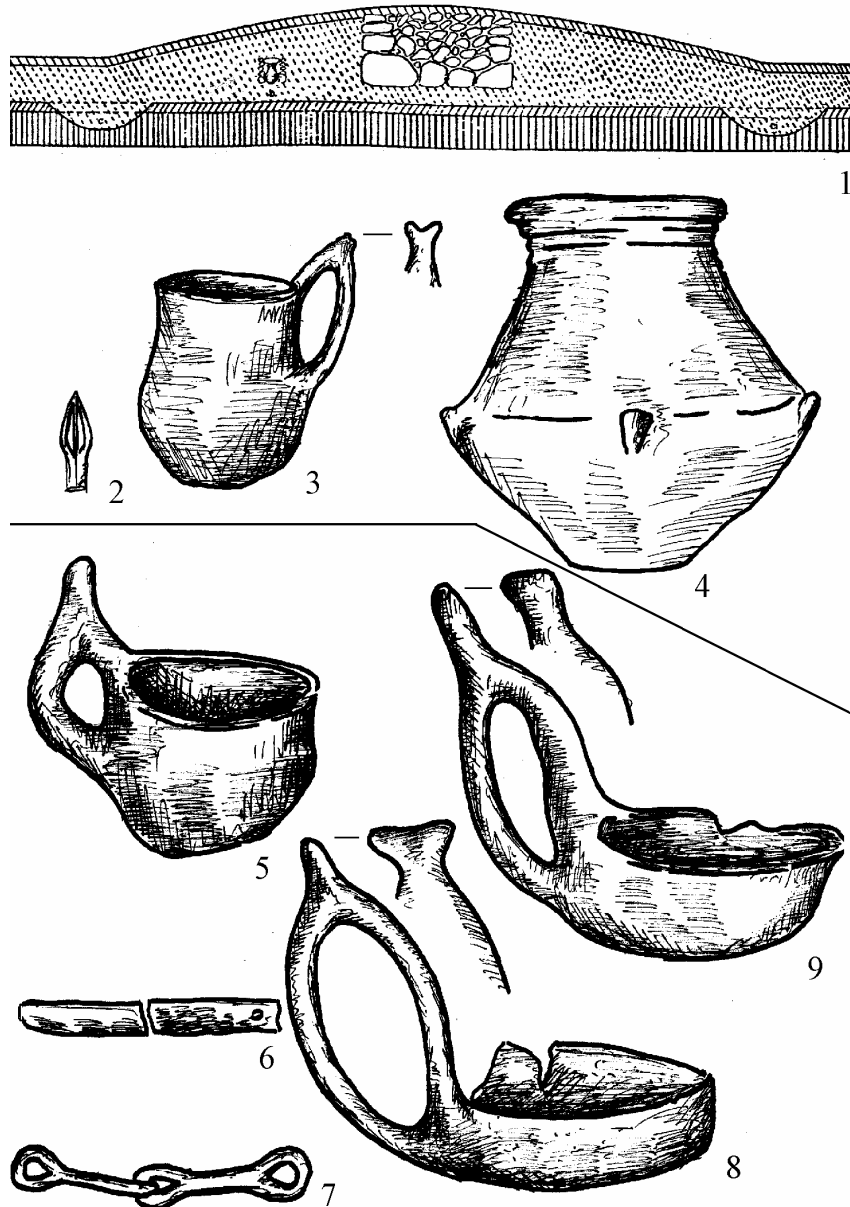

Рис. 11. Матеріали етапу III: 1–4 – з кургану в Качанівці (за: Брик, 1932); 5–9 – з кургану II в Івахнівцях (за: Пуляський, 1902)

Fig. 11. Materials of stage III: 1–4 – from burial mound in Kachanivka (by: Брик, 1932); 5–9 – from burial mound II in Ivakhnivtsi (by: Пуляський, 1902)

тогочасної поверхні (рис. 11, 1). Причому бічні стіни були викладені з особливо великих брил вапняку, а простір між ними засипаний, як вважав І. Брик, дрібним камінням (хоч це міг бути і завал від перекриття над спорудою).

Поміж камінням знаходилися залишки вугілля і уламки спалених кісток людського скелету. За припущенням першовідкривача, ця масивна кам'яна конструкція була лише місцем

кремації покійника, натомість основна частина кісток померлого зібрана і складена у велику біконічну урну, яка знаходилась на відстані близько 2,5 м західніше кам'яної споруди (рис. 11, 4). Сама урна з кісточками була обставлена довкола меншими каменями, а зверху прикрита кам'яною плиткою. Всередині засипки споруди знайдено бронзовий наконечник стріли з листоподібною голівкою і масивною втулкою, а також глиняний черпак витягнутих пропорцій з роздутою півкруглою нижньою частиною, високим циліндричним горлом і виступаючим понад край вушком з дволопатеvim наліпом на згині (рис. 11, 3). Форма черпака

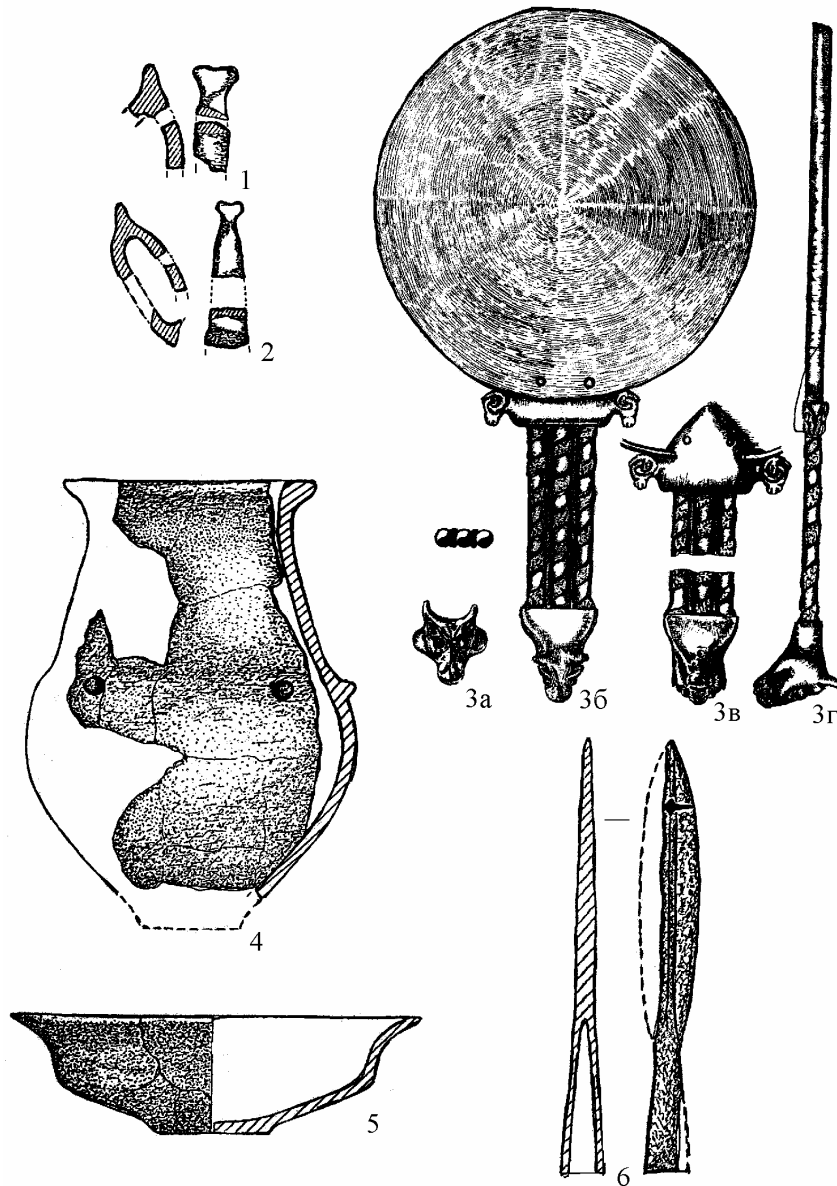

Рис. 12. Частина інвентаря етапу III а з кургану I в Шутнівцях (за: Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилов, 2003)

Fig. 12. Part of inventory of stage III from burial mound I in Shutnivtsi (by: Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилов, 2003)

тяжіє до форми кувалд з Реп'яховатої Могили 2, а схожі за формою до вищеописаного бронзові наконечники відомі, окрім тієї ж Реп'яховатої Могили 2, також серед стрілкового набору з кургану № 38 Гуляй-Города та ін.

Цікавий курган, центральна частина якого виявилась сильно перепаленою, досліджений 2002 р. біля с. Теклівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [Гуцал А.,

Гуцал В., Мегей, Могилов, 2003, с. 91]. Шар товщиною до 0,5 м із слідами дії сильного вогню в розглядуваному кургані 2, лежав на кам'яній вимостці, яка мала прямокутну в плані форму і розміри 3,9×3,3 м. По кутах вимостки знаходились чотири ями діаметром 0,8 м і глибиною

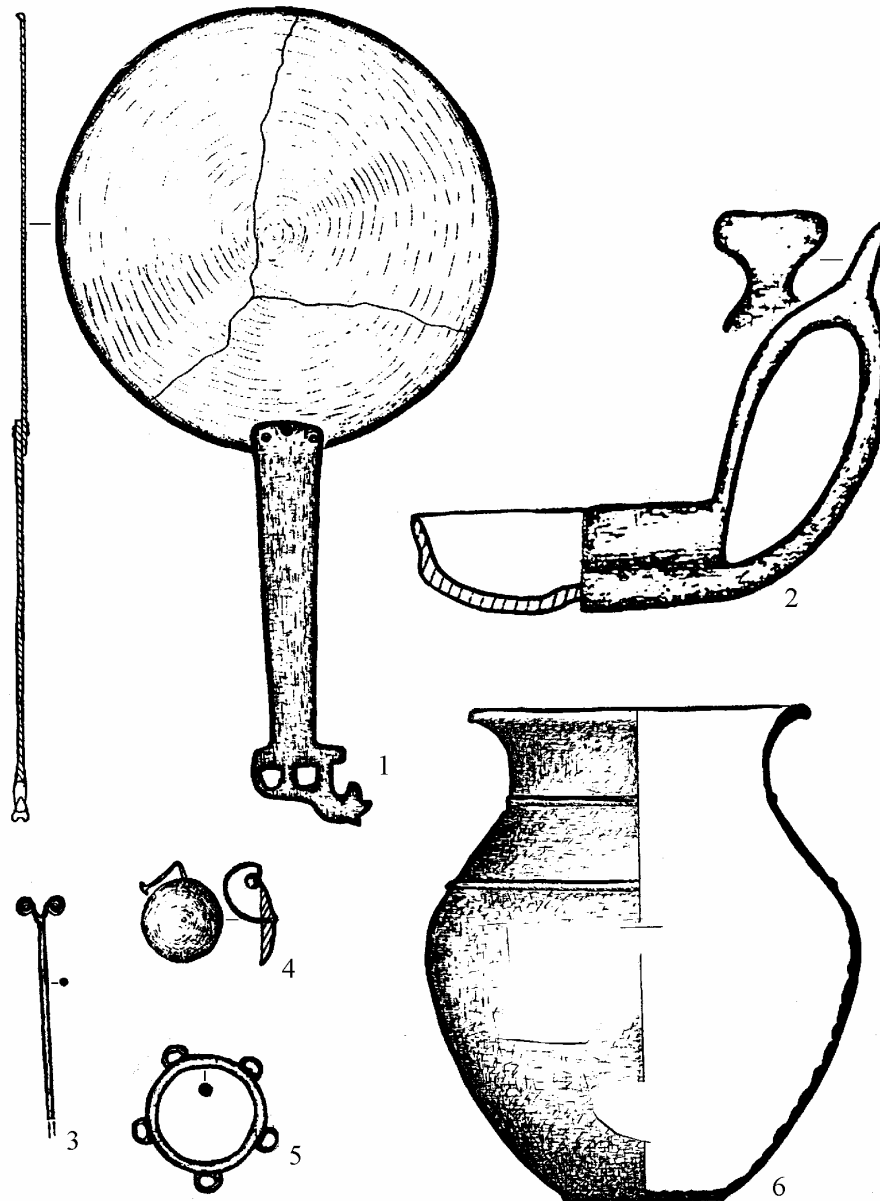

Рис. 13. Матеріали етапу III з кургану III Теклівки (за: Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилов, 2003)

Fig. 3. Materials of stage III from burial mound III from Teklivka (by: Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилов, 2003)

1,1 м¹⁶. В об'єкті, окрім уламків миски та сіроглиняної гончарної посудини, знайдено бронзову фігурку дикого кабана із напрочуд реалістично вимодельованою мордою з іклами та здибленою вздовж хребта щетиною [Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилов, 2003, с. 91].

Як знаємо, образ кабана майже не притаманний звіриному стилю східноєвропейських культур розглядуваного часу, а є більш властивим іконографії Центральної і Південно-Східної

¹⁶ Наполягання авторів на призначенні цих ям для вкопування в них стовпів є слабо аргументоване, оскільки залишки дерев'яних стовпів, які були виявлені в цих ямах, мали діаметр 20–25 см, який є явно замалим для такого розміру ям.

Європи. Віддалену аналогію до теклівської знахідки можна вбачати у нашивній блясі у вигляді кабана або коня з кургану № 38 Гуляй-Города [Ильинская, 1975, с. 15, табл. II, 23].

Інший тип споруди представляє собою курган 3 Теклівки, в центрі якого знаходилась кам'яна вимостка квадратної в плані форми розміром 4,2×4,5 м, яка, як це властиве середньодністровським пам'яткам, зверху вкрита шаром рідко розведеної глини товщиною 3–4 см [Гуцал А., Гуцал В., Мегей, Могилов, 2002, с.91]. З трьох боків вимостку оточували згарища з глини, вугілля, сажі, які походили від завалу стін. Каркас останніх опирався на 9 стовпів, для яких були викопані ями вздовж стін. Під північно-східною стіною споруди розчищено залишки кістяка від якого вціліли фрагменти кісток рук, тазу, стегнові кістки, лопатки та ребра. На долівці в східному куті збереглась роздавлена гончарна тонкостінна корчага висотою 40 см (рис. 13, 6), а поруч неї – два чорнолисковані черпаки з плиткою чашею і високим петельчастим вушком з трикутноподібною лопаттю-виступом на згині (рис. 13, 2). Ця форма черпака є майже точною копією черпака з кургану II Івахнівець [Pulaski, 1904, s. 17, gus. 14] та черпака з кургану V Братишева [Sulimirski, 1936, tabl. XIII, 6]. Причому подібність цих черпаків настільки велика, що виникає припущення про вироблення їх в якійсь одній керамічній майстерні Середнього Придністров'я. Додамо, що вищезгаданий братишівський черпак знайдено в одному комплексі з бронзовим дзеркалом з приклепаним руків'ям (рис. 9, 10), характерним для кін. VII ст. до нар. Хр. ст. стрілковим набором і, що найбільш цікаве, з кавалерійським списом довжиною 3,5 м, від якого збереглось залізне вістря (рис. 9, 9, 13) і конічної форми вток [Sulimirski, 1936, tabl. IV, 2 b c, s. 57]. До сьогодняшнього дня цей спис з V-го братишівського кургану залишається найдовшим списом, будь-коли віднайденим на території т. зв. Архаїчної Скіфії.

В кургані 3 Теклівки біля померлого лежав залізний ніж, пара черепашок каурі та пастові намистинки. У північному куті виявлено бронзову пряжку-розподільвач для перехресних ремнів оголів'я, яка мала вигляд голівки барана з чотирма взаємоперпендикулярними отворами, а також кільце, шпильку з двоспиральним щитком (яка аналогічна до бронзової шпильки із безкурганного урнового поховання в Лисичниках на Тернопільському Придністров'ї, яке відноситься до того ж етапу III), а також фібулу, дзеркало з приклепаним плоским руків'ям зі схематичним зображенням коня на торцевій частині (рис. 13). З цього ж місця походять дві сережки (з електру?), пронизка у вигляді грифоподібної істоти та ще один елемент кінської упряжі подільсько-карпатського типу: бронзове кільце з 5 симетрично розміщеними кілечками з зовнішньої сторони для фіксації на щоках коня ремнів оголів'я [Sulimirski, 1936, tabl. IV, с. 91; Бандрівський, 2005, с. 90–93].

Судячи із супровідного інвентаря, який включав такі кільця, останні могли бути у широкому вжитку приблизно в останній чверті VII ст. до нар. Хр., хоча не виключаємо і ранішу їх появу та більш довше (за зазначений час) використання. Однак, для цих двох припущень поки що недостатньо аргументів. Такі кільця призначались для фіксації нащічного і намореного ремнів за допомогою двох протилежних петельок на вищезгаданому бронзовому кільці; при цьому, одну – задню петельку використовували для поєднання з іншим кільцем, яке знаходилось нижче вух і утримувало суголосний, налобний і підборідний ремні, а дві інші петельки на великому кільці з'єднували ремнем з двома крайніми отворами у псалиях [Бандрівський, 2005, с. 92, рис. 3]. Дуже схоже за розміром і формою лите бронзове кільце відоме у культурі Векерцуг (угорська назва – група Альфельд; за Т. Кеменцеї, 2009), наприклад, в Nyiregyhaza-Kozvaghid [Kemenczei, 2009, s. 273, taf. 51 (14), а також в пох. № 12 Kaesznyeten [Kemenczei, 2009, s. 251, taf. 29 (7)]. Однак, угорські і трансільванські литі кільця мають, в основній своїй масі по 4 зовнішніх кілечка, а тому, справедливим буде припустити, що цей тип кінської упряжі був започаткований і розвився саме на Західному Поділлі.

Мабуть, до цього ж етапу IIIа для середньодністровського регіону, слід відносити й курган V, досліджений 2002 р. біля с. Сокилець Дунаєвського району Тернопільської області. Під кам'яним завалом знаходилась підквадратна в плані вимостка з бічною стороною 1,7 м. Вимостка споруджена над рівнем тогочасної поверхні з тісно припасованих між собою каменів вапняку. На вимостці виявлено три скупчення спалених людських кісток. Під північно-

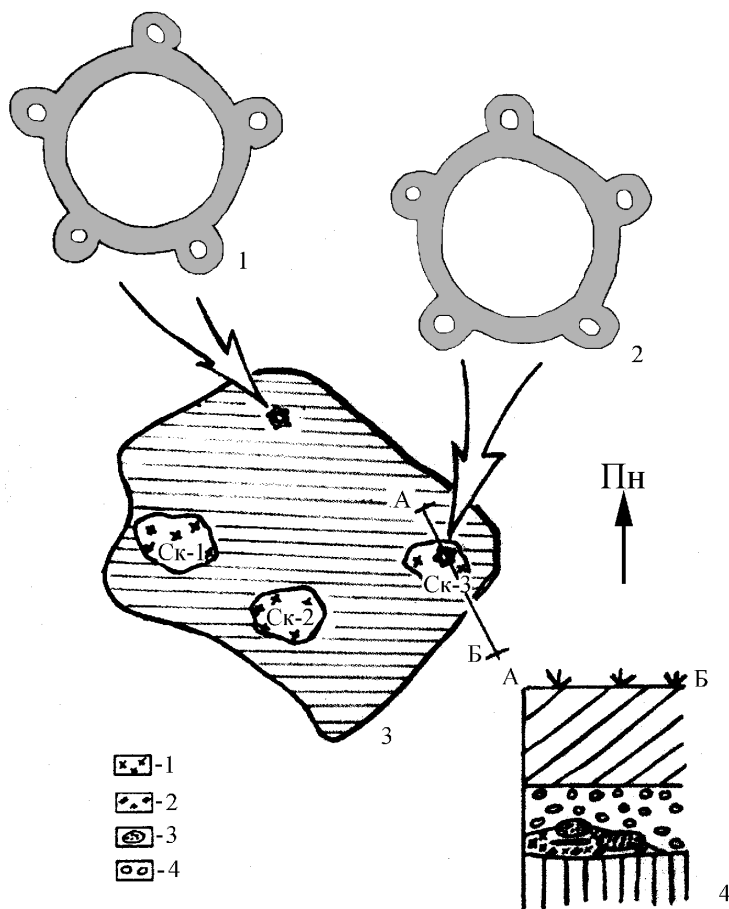

Рис. 14. Схематичний план та частина інвентаря етапу III з кургану V в Сокильці. Умовні позначення: 1 – кремація, 2 – вугілля, 3 – перепалений камінь, 4 – уламки вапняку

Fig. 4. Schematic plan and a part of inventory of stage III from burial mound V in Sokilets'. Conventional marks: 1 – cremation, 2 – pieces of coal, 3 – burnt stone, 4 – pieces of limestone

західним і північно-східним кутами вимостки виявлено по одному бронзовому кільцю, кожне з яких ззовні має по 5 менших кілечок (рис. 13). Тобто, за формою і розмірами литі кільця з кургану V Сокильця вповні аналогічні такому ж кільцю з кургану 3 Теклівки з розкопок А. Гуцала.

Розглядувані кільця в сокильському кургані знаходились на відстані 1,3 м одне від одного. Поздовжня вісь, яку утворювали обидва кільця, спрямована на північний захід, як, зрештою, й майже всі підкурганні вимостки цього часу на Середньому Дністрі. Перше з кілець розміром 5,7×5,8 см лежало на тонкому шарі вугликів і кремації (серед якої знайдено 4 сильно стертих зуба). Безпосередньо на кільцю лежав сильно перепалений камінь, хоча будь-яких слідів дії вогню на вимостці не виявлено. На відстані близько 0,7 м від місця знахідки другого кільця розчищено численні великі уламки перепаленого людського черепа, які лежали не в анатомічному порядку, а були покладані один в один.

Згідно з проведенням Л. Літвіноюю антропологічним аналізом, серед людських кісток, знайдених в кургані V Сокильця, вдалось розрізнити залишки трьох скелетів:

Скелет – 1. Незначні уламки склепіння черепа, стінки черепа дуже тонкі (можливо, череп був доволі граціальний). Черепні шви не облітеровані (не зрослися), краї швів гострі, що свідчить про доволі молодий вік. Однак, стан всіх черепних швів простежити неможливо, тому вік визначений у широкому діапазоні – *adultus*. Стать визначити неможливо. Кістки сильно обпалені, внаслідок спалення значно деформовані, мають біло-сірий колір.

Скелет – 2. Невеликі уламки склепіння черепа та фрагменти довгих кісток: нижні кінцівки – стегнова та велика гомілкорова кістки, декілька незначних фрагментів кісток верхніх кінцівок. Черепні шви частково облітеровані, але дослідити стан усіх черепних швів, неможливо. Скелет середньої масивності, м'язовий рельєф розвинений помірно. Стать визначити неможливо, вік 35–45 років. Кістки значно обпалені, мають сіро-білий колір.

Скелет – 3. Незначні уламки склепіння черепа, фрагменти нижньої щелепи, невеликі уламки нижніх кінцівок (стегнова кістка), 4 зуба: різці та ікла. Скелет в цілому досить масивний: стінки черепа товсті, довгі кістки масивні, значно розвинений м'язовий рельєф. Черепні шви простежити неможливо, утертість зубів значна – 3 бала. Скоріш за все, зуби належали одній особі (зважаючи на розмір та степінь стертість зубів). Скелет належить

чоловіку, вік – *maturus*. Кістки чорно-коричневого кольору, скелет зазнав середній або навіть слабкий термічний вплив.

Висновки. Запропонована періодизація пам'яток середньодністровської (західно подільської) групи носить, поки що, робочий характер. Її удосконалення, вивірення в часі окремих її комплексів, співставлення з уже існуючими періодизаційними схемами окремих культур Центральної і Східної Європи – справа майбутнього (табл. 2). Знаменно, що останні дослідження на Західному Поділлі (Швайківці) підтверджують висловлене нашими попередниками припущення про те, що носії розглядуваної групи пам'яток в несподівано активний спосіб налагодили контакти не лише із матірніми для своєї культури територіями Середнього Придніпров'я, але й вийшли на безпосередні зв'язки з тогочасним населенням Верхнього Подунав'я і приальпійськими областями. Вже в скорому майбутньому маємо всі підстави сподіватися, що в середньодністровських комплексах VII – поч. VI ст. до нар. Хр. можуть бути віднайдені нові добре і надійно датовані імпорти або трофеї із вищезгаданих західних теренів, які попутно дадуть дати і для речей, притаманних вже для східноєвропейського кола культур, виділених сьогодні в часі як РСК1-3.

Також до наукового обігу в повному об'ємі можуть бути введені поховальні комплекси з розкопок західноподільських курганів передвоєнного часу, матеріали з яких лишили осторонь у своїх дослідженнях і Г. Коссак (1987), і І. Медведська (1992). Надалі, без врахування знахідок VII–VI ст. до нар. Хр. із Середнього Придністров'я, яке в той час було своєрідним “мостом” між носіями РСК1-3 і населенням гальштатського кола культур, вибудовувати щораз нові (і все менш реальні) концепції т. зв. “скіфських вторгнень” у Центральну Європу є неможливим. І, як сподіваємося, неупереджене ставлення дослідників до місцевого – автохтонного фактажу, покаже, що в даному випадку мову слід вести не про безперешкодні рухи у всіх напрямках “невловимих” (принаймні, на археологічному рівні) номадів-іранців, а про цивілізаційні етапи автохтонного етносу, який зумів на відповідному рівні себе піднести і поставити на тлі високорозвинутих народів тогочасної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський М.

- 1994 Скринькові поховання Висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. – Львів. – 163 с.
- 2002 Могильник в Петрикові в контексті поховального обряду Висоцької культури. – Львів. – 282 с.
- 2005 Подільсько-карпатський тип кінської упряжі VII ст. до Р. Х. // Археологія. – К. – № 4. – С. 90–93.
- 2009 Елементи церемоніальної колісниці VII ст. до нар. Хр. на Тернопільщині // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 215–233.
- 2009а Про функціональне призначення окремих зображень на кераміці з поховань і ритуальних комплексів ранньозалізного віку з Українського Правобережжя // Історія релігій в Україні. Науковий збірник. – Львів. – С. 25–36.

Бандрівський Н.

- 2009 Коцюбинчики-2 – новый памятник эпохи скифской архаики в Среднем Приднестровье (предварительное сообщение) // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. Материалы Международной научной конференции. – СПб. – С. 30–38.

Бандрівський М., Крушельницька Л.

- 1998 Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т. 235. – С. 193–247.

Вахтина М.

- 1998 Греческая керамика из раскопок Немировского городища и некоторые проблемы греко-варварских контактов на территории Северного Причерноморья в VII–VI вв. до н.э. // Скифы. Хозары. Славяне. Древняя Русь. – СПб. – С. 40.

Винокур И., Гуцал А., Мегей В.

- 1989 Отчет об археологических исследованиях в 1989 г. в с. Бернашовка Могилев-Подольского района Винницкой обл. // Науковий архів ІА НАН України. – № 23633.
1990 Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства ГАЭС // Науковий архів ІА НАН України. – № 24334.

Галанина Л.

- 1995 Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов // Археологический сборник. – СПб. – Вып. 32. – С. 42.

Ганіна О.

- 1984 Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія. – № 47. – С. 76.

Гольцева Н., Каишуба М.

- 1995 Глинжень-II многослойный памятник Среднего Поднестровья. – Тирасполь. – 273 с.

Горелик М.

- 2003 Оружие Древнего Востока. – СПб. – 315 с.

Граков Б., Мулюкова А.

- 1954 Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г. – М. – С. 77.

Гребеняк В.

- 1914 Сліди скитської культури в Галичині // Записки НТШ. – Т. CXVII–CXVIII. – С. 14–15.

Гуцал А.

- 1990 Бернашівський могильник // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський. – С. 28–29.
2007 Бронзова і залізна фібули з Бернашівки // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції (16–19 травня 2007 р.). – Київ–Чигирин. – С. 66.

Гуцал А., Гуцал В.

- 2003 Дерев'яні поховальні камери у курганах Західного Поділля // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль. – С. 104.
2009 Курганный комплекс із бронзовим дзеркалом із Шутнівець // Науковий збірник на пошану Сергія Анатолієвича Скорого. – К. – С. 133.

Гуцал А., Гуцал В., Мегей В.

- 1999 Дослідження курганів скіфського часу на Середньому Подністров'ї // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998. – С. 75.
2001 Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янецьчині // Археологічні відкриття в Україні в 1999–2000 рр. – К. – С. 17.
2003 Результати досліджень курганів скіфського часу біля с.Теклівка на Поділлі // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002. – К. – Вип. 5. – С. 91.

Дударев С.

- 1999 Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху. – Армавир. – 404 с.

Заец И.

- 1979 Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютки Винницкой области // СА. – М. – № 1. – С. 257.

Захарев В., Малесв Ю.

- 1992 Розкопки кургану ранньоскіфського часу біля с. Миньківці на Дунаєвеччині // Археологія Дунаєвеччини. – Хмельницький. – С. 26–28.

Іллінська В.

- 1951 Курган Старша Могила – пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. – К. – С. 200.

Ильинская В.

- 1975 Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. – К. – 221 с.

Иванчик А.

- 2001 Киммерийцы и скифы. – М. – 324 с.

Ковпаненко Г., Бессонова С., Скорый С.

- 1989 Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К. – 332 с.

Крушельницька Л.

- 1965 Могильник Висоцької культури в Золочеві // Археологія. – К. – Т. XIX. – С. 129.
1976 Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К. – 144 с.
1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К. – 161 с.
1998 Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів. – 221 с.

Кузнєцова Т.

- 2002 Зеркала Скифии VI–III вв. до н. э. – М. – Т. 1. – 349 с.

Петренко В.

- 1978 Украшения Скифии VII–VI вв. до н. э. // САИ. – М. – Вып. Д4-5. – 143 с.

Петренко В.

- 2006 Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – Москва–Берлин–Бордо. – 175 с.

Полін С.

- 1987 Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. – № 59. – С. 17–36.

Медведская И.

- 1992 Периодизация скифской архаики и древний Восток // Российская археология. – № 3. – С. 88–89.

Мелюкова А.

- 1953 Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. – М. – Вып. 51. – С. 64.
1964 Вооружение скифов // САИ. – М. – Вып. Д1-4. – С. 18–19.

Могилов О.

- 2003 Архаїчні предмети скіфської вузди у старожитностях західноподільської групи // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль. – С. 132.
2003а Деталі кінського спорядження у пам'ятках західноподільської групи скіфського часу // Археологія. – К. – № 2. – С. 75.
2008 Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи. – Київ–Кам'янець–Подільський. – 439 с.

Мошкова М.

- 2000 Назначение каменных “жертвенников” и “савроматская” археологическая культура // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. э. – М. – С. 212.

Скорый С.

- 1990 Курган Перепахтиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). – К. – 123 с.

Смирнова Г.

- 1993 Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // Российская археология. – № 2. – С. 106–107.

Смирнова Г.

- 1999 Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Приднестровья // Археологический сборник. – СПб. – № 34. – С. 54.
2006 Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия // Древности скифской эпохи. – М. – С. 73.

Таиров А., Бушмакин А.

- 2001 Минеральные порошки из курганов Южного Урала и Северного Казахстана и их возможное использование // Российская археология. – М. – № 1. – С. 227.

Тереножкін О.

- 1965 Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі // Археологія. – К. – Т. XIX. – С. 31.

Daragan M.

- 2004 Periodisierung und Chronologie der Siedlung Zabotin // *Eurasia Antiqua*. – Mainz am Rhein. – Band 10. – S. 55–146.

Dunning C., Rychner V.

- 1994 Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze-zur Eisenzeit in der Westschweiz // *Regensburger beiträge zur prahistorischen archäologie*. – Regensburg. – Band I. – S. 63–97.

Grochowski M.

- 1904 Wykopaliska z Kraglej nad Zbruczem // *Tydzien. Dodatek literacko-naukowy "Kurjera Lwowskiego"*. – Nr. 17. – 24 kwietnia. – Lwów – S. 131–133.

Hellmuth A.

- 2006 Pfeilspitzen. Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Hohensiedlung von Smolenice-Molpir. – Bonn. – 169 s.

Hodson F.

- 1990 Hallstatt. The Ramsauer Graves: Quantification and Analysis. – Bonn. – 173 s.

Sulimirski T.

- 1931 Kultura wysocka. – Kraków. – 202 s.
1936 Scytowie na Zachodnim Podolu // *Prace lwowskiego Towarzystwa prehistorycznego*. – Lwów. – 2. – 186 s.

Ossowski G.

- 1891 Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r.1890 // *ZWAK*. – Kraków. – T. XV. – S. 27–32.

Pare Ch.

- 1998 Grundzüge der chronologie im ostlichen Mitteleuropa (11.-8.jahrhundert v.Chr.) // *Beiträge zum übergang von der bronze-zur eisenzeit in Mitteleuropa*. – Mainz. – S. 433.

Parcinger H.

- 1988 Chronologie der Spathallstatt-und Fruhlatene-Zeit. – Weinheim. – 211 s.

Pulaski F.

- 1902 "Mogily" o nasypie kamiennym // *Swiatowit*. – Warszawa. – T. 4. – S. 3–39.

Reichl I.

- 1936 Zwierciadla podolskiej kultury scytyjskiej // *Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu*. – Lwów. – 2. – S. 139–162.

Metzner-Nebelsick C.

- 2002 Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder-und Hallstattzeit im sudostlichen Pannonien. – *Rachden-Westf.* – T. 1. – 542 s.

Fedorowicz W.

- 1888 Rozkopka mogily u stop Gor Miodoborskich // *Prz. A.* – Lwów. – T.4. – S. 186–190.

Trachsel M.

- 1999 Are there "Cimmerian and Scythian" finds in Switzerland? The absolute dating of the Early Iron Age between the Alps and the Altai region // *Archaeology of the Bronze and Iron Age*. – Budapest. – S. 71–96.
2004 Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. – Bonn. – 311 s.

Wegrzynowicz T.

- 2001 Zabytki z epoki brazu i wczesnej epoki zelaza z Ukrainy i Bialorusi. – Warszawa. – 123 s.

Kemenczei T.

- 2009 Studien zu den denkmalern skythisch gepragter Alfold gruppe. – Budapest. – 410 s.

Mykola BANDRIVS'KYI

SITES OF SEREDNIODNISTROVS'KA (ZAKHIDNOPODIL'S'KA) GROUP OF EARLY IRON
AGE IN CENTRAL EUROPEAN CHRONOLOGICAL SCALE AND PROBLEMS OF
PERIODIZATION

At this article main attention is paid to materials from burial mounds, investigated during period between World Wars I and II, which are not well-known. Complexes, discovered in 1998–2008 are represented too.

An attempt to create a periodization for sites of Seredniodnistrovs'ka (Zakhidnopodil's'ka) group is made. Correctives to chronology of Hallstatt, made by M. Trachsel are considered. Three stages are distinguished: stage I (about last quarter of VIII – first quarter of VII century B. C.); stage II (second – third quarter of VII century); stage III (last quarter of VII – first quarter of VI centuries B. C.). Every stage of this periodization was synchronized with proper unit of periodization of “Early Scythian culture” (PCK 1–3) for more comfortable comparisons.